

Leopoldo Rojo Iglesias

O CACIQUE

Laura Piñeiro Pais

Pilar Díaz Díaz

(Eds.)

XUNTA DE GALICIA

Leopoldo Rojo Iglesias

O CACIQUE

Laura Piñeiro Pais

Pilar Díaz Díaz

(Eds.)

XUNTA
DE GALICIA

COLECCIÓN TEATRO RECUPERADO
Director: Armando Requeixo

Edita Xunta de Galicia
Secretaría Xeral de Política Lingüística
Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades

Secretario xeral de Política Lingüística
Valentín García Gómez

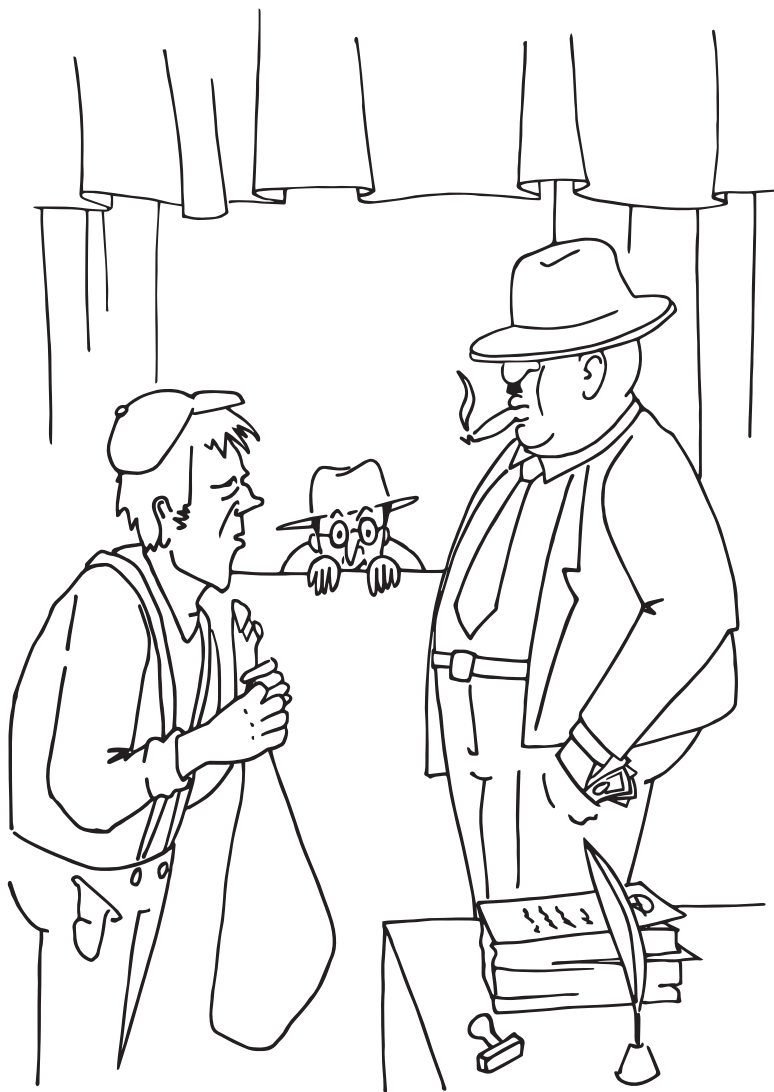
Coordinador científico do CRPIH
Manuel González González

Directora técnica de Literatura
Mercedes Brea López

© Do texto: herdeiros de Leopoldo Rojo Iglesias
© Da edición: Laura Piñeiro Pais e Pilar Díaz Díaz
© Da ilustración: Tamara Ruibal Rúa

ISBN: 978-84-453-5364-6
Depósito Legal: C 1767-2020

Deseño e impresión Técnicas & Gramaxe, SL

PALABRAS LIMIARES

A obra que o lector ou lectora ten entre mans é a presentación dun autor que puido chegar a ser, do mesmo xeito que algúns dos seus conterráneos e amigos, unha das figuras máis sobranceiras da literatura mindoniense de comezos e mediados do século XX. A presente edición, ademais de dar a coñecer a angueira literaria de Leopoldo Rojo Iglesias no ámbito da poesía e da crítica xornalística, pretende ser o recoñecemento á súa figura como escritor e a presentación dunha peza teatral inédita, *O cacique*, que está escrita en lingua galega e que se insire no contexto teatral da ditadura de Miguel Primo de Rivera.

A edición do texto *O cacique* non tería sido posible sen a amabilidade do seu legatario, o poeta Xosé Antón Miguélez Díaz, amigo do noso autor e depositario do manuscrito orixinal. Desde aquí queremos agradecerlle a súa deferencia e coidado coa obra, así como co proceso de desenvolvemento desta edición, á que forneceu información moi importante para coñecermos máis profundamente a figura de Leopoldo Rojo Iglesias e o contexto da súa época.

O resultado do noso labor non vería a luz sen a confianza depositada polo Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades e, máis concretamente, sen a complicidade de Armando Requeixo e Manuel González, que nos ofreceron afectuosamente a súa experiencia e todo o apoio que precisamos á hora de elaborarmos este proxecto.

A angueira de reconstrución da vida de Leopoldo Rojo Iglesias resultounos ardua por moitos aspectos, entre eles, pola carencia de información e fontes documentais, sobre todo a partir do levantamento militar de 1936. Porén, para elaborarmos o apartado referente á biografía do autor contamos cuns testemuños fundamentais que nos proporcionaron uns conterráneos seus, Leonilde e Andrés da Barqueira. Desde aquí queremos darlle os nosos máis sinceros agradecementos, por confiaren en nós en todo momento e por sentírense cómodos ao compartiren connosco as súas lembranzas. Neste proceso de recuperación da obra do autor de Fanoi foi fundamental tamén a colaboración de Remedios Ledo, a filla de Manuel Ledo Bermúdez *O pallarego*, que nos abriu as portas da súa casa con toda confianza e nos ofreceu o legado de seu pai para que recompilásemos todo

aquel material de interese para a edición desta obra. Este contacto non podería ter sido posible sen o consello e amizade de Madalena Domenech, que actuou de intermediaria entre Remedios e nós e facilitou que se producise o encontro.

A peza *O cacique* é unha homenaxe constante a Abadín, tanto polos seus personaxes, as referencias que proporciona sobre o tempo e os espazos coma polo tipo de lingua retratada nas súas páxinas. Algúns dos termos máis interesantes, que conforman o apartado do Glosario, están explicados e contextualizados grazas ao maxisterio de Mario e Enedina Díaz, que facilitaron o noso labor esclarecendo moitas das dúbidas lingüísticas que nos ían xurdindo. Desde aquí, moitas grazas.

Ademais, queremos agradecer a colaboración de Russé González-Redondo, que nos forneceu parte do material hemerográfico sobre a vida e a obra de Leopoldo Rojo Iglesias; da traballadora do xulgado de Abadín, pola súa disposición á hora de facilitarnos o acceso á partida de defunción do autor, e de Tamara Ruibal Rúa, ilustradora e amiga, que elaborou con mestría a imaxe de cuberta desta obra que é tamén súa.

E, por último, por entendermos que sempre serán os primeiros, queremos dar as grazas ás nosas familias polos folgos, polo tempo roubado e por seren unha fonte inesgotable de confianza en nosoutas. Aos nosos pais, a Adrián, a Iago e aos nosos amigos e amigas. A todas e todos, grazas.

1. PERFIL BIO-BIBLIOGRÁFICO

Leopoldo Rojo Iglesias nace o 23 de marzo de 1888 no lugar de Tezán, na parroquia de Santa María Madalena de Fanoi, pertencente ao Concello de Abadín (Lugo). Foi o único fillo de Aquilino Rojo Cordero e de Remedios Iglesias Barja, ambos os dous de profesión labrega e naturais do mesmo concello. Leopoldo Rojo foi bautizado na igrexa parroquial de Santa María Madalena de Fanoi en presenza de Francisco García, veciño de Candia, e do seu tío paterno, o xuíz municipal de Abadín Ramón Rojo Cordero. O pequeno Leopoldo nace no seo dunha familia acomodada, con capital en terras de cultivo, o que facilitou que tivese acceso á primeira alfabetización e á posterior formación universitaria.

Leopoldo Rojo recibe a súa primeira educación no Seminario de Santa Catalina de Mondoñedo, que naquel tempo era o único centro de estudos superiores de toda a provincia de Lugo. Na mesma institución formáronse diferentes autores da literatura galega como Manuel Leiras Pulpeiro, Antonio Noriega Varela, Xosé Trapero Pardo, Celestino Cabarcos Suárez, Xosé Crecente Vega, Daniel Pernas Nieto ou Xosé Chao Rego (Villares Moureira, 2007). No mesmo Seminario fixo amizade con outra figura da cultura local, Ramón Lorenzo González, *O Farraco*.

En 1904 matricúlase por libre na Escola Normal Superior de Maestros de Santiago de Compostela, con sede en Lugo. Ao mesmo tempo que estuda as materias correspondentes ao título de mestre, Leopoldo Rojo ingresa no Instituto de Lugo para estudar bacharelato, tamén por libre, en xuño de 1906. Durante a súa etapa de bacharel, o noso autor comparte promoción con grandes persoeiros da cultura como Luis Bal y Gay, irmán do musicólogo e literato Jesús Bal y Gay; da política, como o ministro José Calvo Sotelo; e do Dereito, como o xurista Emilio Tapia Nogueira, entre outros nomes. Nese mesmo ano 1906 nace en Foz o xornal *Guau...Guau!*, unha publicación de vida efémera (só se publica ata novembro dese ano, cun número total de oito números) que conta con colaboradores como Daniel Pernas Nieto, Antonio Noriega Varela e Antón Villar Ponte. A maioría das composicións que conforman *Guau...Guau!* están asinadas con pseudónimo. Segundo afirma Andrés García Doural no seu blog *Miscelánea Mindoniense*, Leopoldo Rojo colaboraría nesta publicación

con artigos asinados con pseudónimo. Tras a análise do xornal cremos que as colaboracións que poderían atribuírse ao autor de Fanoi son as asinadas por *Leopoldini*, tituladas “Una gloria de la goma” (xullo de 1906) e “Jo...sé!” (agosto de 1906), esta última pertencente á sección de “Rimbombancias”. No ano 1907, Leopoldo Rojo obtén o grao superior en Maxisterio e é Premio Extraordinario da súa promoción. Os estudos correspondentes ao bacharelato complétaos dous anos despois, en 1909, coa cualificación de sobresaliente.

A primeira composición que temos constancia que Leopoldo Rojo publica en prensa é un soneto en lembranza de Basilisa Rivas Morado, recentemente falecida, que foi publicado en *El Progreso* o seis de febreiro de 1909. Nel, o poeta enxalza as bondades da mestra e a graza da súa alma inocente e sublime: “Porque tu alma era bella y candorosa / A los cielos marchaste dulcemente. / Dejando en llanto triste, incontinente / A quien admira tu bondad preciosa”. Nos dous tercetos a voz lírica eleva a defunta á categoría de divindade (“Por eso Dios, que alegre te veía / En este mundo en medio de mortales”), e o ceo preséntase como o último refuxio para a súa virtude. O poeta asina como Leopoldo Rojo de la Iglesia, sobrenome que non volverá utilizar nas súas publicacións posteriores. Un ano despois, en 1910, viaxa a Santiago de Compostela para iniciar estudos de Dereito (en modalidade de matrícula libre) e instálase no casco antigo da cidade, primeiramente na avenida de Raxoi, onde reside nos cursos 1910 e 1911, e posteriormente na rúa Fonte de Santo Antonio, a súa morada durante os cursos de 1918 e 1919. Leopoldo non rematará os seus estudos xurídicos e a súa andaina compostelá concluirá no curso 1920-1921. Non obstante, a etapa universitaria do autor permitiulle coñecer de primeira man as correntes intelectuais da época e ser partícipe dos movementos estudantís acontecidos a comezos de 1910.

En 1915 participa nos Xogos Florais de Lugo cun escrito para o tema “Estudio sobre la vida y labor de San Rosendo”. O gañador do primeiro premio nesta categoría foi o sacerdote celanovés Juan G. Nebril, mentres que Leopoldo Rojo obtén o primeiro accésit. O texto en cuestión non foi publicado, así como tampouco o resto de contribucións en prosa porque, segundo explica o presidente da Liga de Amigos de Lugo naquela altura, Jesús Rodríguez López, as circunstancias económicas non o permitían naquel momento e a tentativa de edición dese tomo esmoreceu co tempo.

1. Basilisa Rivas Morado (1878-1909). Fillá do secretario do concello de Labrada, Marcelino Rivas Blanco, e de Visitación Morado Edrosa. Desempeñou labores de mestra en Trabada (Forné e Vidal), en Viloalle (Mondoñedo), en Cospeito (Pinol e Bestar) e en Labrada (Abadín), onde traballou ata o seu pasamento o día 28 de xaneiro de 1909, aos 31 anos de idade. Foi a primeira muller de Daniel Díaz Paz.

Leopoldo Rojo foi bo coñecedor da lingua e da fraseoloxía de seu e mostra diso son dous fragmentos de cartas remitidas por Antonio Noriega Varela en 1916², onde lle facía petición de adiviñas populares en galego coa fin de publicalas nun compendio. Segundo a confesión do propio Noriega, que se dirixe ao seu conterráneo de modo fraterno e agarimoso³, Leopoldo recollera unhas 138 adiviñas, que amablemente lle enviaría para completar o seu corpus⁴.

O noso autor volve a Abadín durante unha época de cambio político e social en toda Galicia, provocado polo declive do galeguismo e o nacemento do nacionalismo coa creación das Irmandades da Fala, un fenómeno que en Lugo capital non tivo a repercusión esperada porque alí non existiu formación como tal, a diferenza do que aconteceu noutros municipios lugueses como Monforte de Lemos ou Vilalba. Leopoldo Rojo tampouco foi alleo aos movementos en defensa do agrarismo, que comezaran anos atrás durante a etapa de Solidaridad Gallega (1907-1912), unha corporación creada en 1907 onde converxeron distintas tendencias (republicanismo, rexionalismo, tradicionalismo, rexeneracionismo agrarista) para loitar en defensa dos intereses dos traballadores do agro, que vivían en desconformidade coas políticas da Restauración no que respecta aos foros, á xestión da política agraria, ao caciquismo etc⁵.

En 1920, Leopoldo Rojo publica en prensa (novamente en *El Progreso*) un artigo acerca do Real Decreto de Besada⁶ e do seu incumprimento por parte das autoridades locais de Abadín. O texto titúlase “La burla del decreto de Besada” e nel o autor denuncia que a xunta de goberno partidaria a Felipe

2. Cfr. Xosé Ramón Freixeiro Mato (1994: II: 368-369). Esta carta foi reproducida tamén na *Historia da literatura galega contemporánea* de Ricardo Carballo Calero.

3. Ambas as cartas que Noriega Varela lle envía a Leopoldo Rojo están datadas no ano 1916. Non obstante, observamos un importante cambio no ton (e tamén na lingua, dado que a segunda está escrita en galego) que emprega na primeira carta e na segunda, xa que pasa de “Excelente coterráneo” a “Amantiño”. Por Carballo Calero (1981: 547) sabemos que a relación epistolar continuou no tempo, mais carecemos do material que certifique esta afirmación: “A [segunda] carta está escrita en Traslalva. Noutra posterior, Noriega fala a Rojo de Ramón Cabanillas, e promete enviar a aquél o libro deste *Da tera* (sic) *asoballada*. Era polo 1917”.

4. Dese corpus de adiviñas (194 en total) só se publicaron 151. Estas viron a luz en publicacións como o *Boletín da Real Academia Galega* (81, 1-3-1914), *Nós* (1 e 2, 30-10-1920, 20-11-1920) e *Vida Gallega* (do 486 ao 497, 30-5-1931, 20-9-1931) e foron posteriormente compendiadas por Xosé Ramón Freixeiro Mato (1994, II: 288-310).

5. Cfr. Justo Beramendi (2007: 355 e ss.).

6. Refírese ao Real Decreto do 11 de setembro de 1918, asinado por Augusto González Besada, ministro de Facenda. A Lei decretou varias disposicións en favor das facendas municipais, por exemplo, o sistema de repartición xeral, que derogou os artigos 136 e 138 da lei municipal que prescribía que a repartición se faría en proporción aos medios ou facultades de cada persoa, á fin de cubrir os servizos municipais en parte ou na súa totalidade, ou a xestión do consumo local, que suprimía os cupos de consumo que contemplaba a lei municipal anterior.

Lazcano elaborara un padrón de consumo obviando o novo decreto instaurado polo ministro Besada. O autor demanda xustiza en canto ao reparto e chama a atención do presidente provincial de repartos e do delegado de Facenda: “[...] ordenando al Ayuntamiento que comunique en junta general el cupo a repartir, y se abstenga de la confección de repartimiento alguno de otra forma que no sea la del decreto de 11 de setiembre de 1918”; “Amantes del cumplimiento de la ley, los individuos de la Junta general de Abadín, no están dispuestos a ser suplantados por un Ayuntamiento que quiere usurpar el derecho ajeno, tapándose con el velo de la demora por ellos engendrada” (Rojo, 1920: s.p).

En 1923, con motivo das Festas dos Remedios, ve a luz en Bos Aires o álbum artístico-literario *O noso lar*, publicado pola sociedade Mondoñedo e distritos. Este pequeno álbum combina material literario e gráfico, con artigos sobre Abadín e as súas celebracións e fotografías e composicións poéticas de autores do lugar, como por exemplo Manuel Leiras Pulpeiro. Leopoldo Rojo, na mesma liña que xa observamos con anterioridade, participa no álbum cun artigo titulado “Por tierras gallegas. El municipio de Abadín”, no que percorre a súa terra natal para explicar que todas as riquezas naturais están mal explotadas e facer fincapé na antigüidade dos instrumentos agrícolas que se utilizan na comarca. O autor dedica a última parte do artigo á crítica do caciquismo que impera en Abadín e noutras zonas da comarca de Mondoñedo, que cualifica como “denigrante, vergonzoso y brutal”, e novamente defende o decreto do ministro Besada sobre o reparto de consumos.

En xaneiro de 1921 aparece por primeira vez o xornal *Don Fino*, dirixido por Ramón Lorenzo González, *O Farraco*, e impreso na imprenta local de César González-Seco. A maioría dos artigos que se publican neste xornal son de temática anticaciquil e de defensa do agrarismo e van asinados con pseudónimo. Non obstante, como explica Xosé Ruiz Leivas: “Conocemos a tres [colaboradores] por sus nombres; el gran poeta Don Antonio Noriega Varela, a Candido Carreiras Doménech y a Leopoldo Rojo (de Fanoy)”. Os artigos atribuídos a Leopoldo Rojo, asinados co pseudónimo de *Herculiano Rojo*, son “Amarillo sí. Amarillo no” (8 de xaneiro de 1921) e “Intento de Interviú, con el Sr. Pardeiro” (14 de maio de 1921). A xeira do xornal rematou en xuño de 1921, seguramente propiciado pola causa que se lle abriu a Ramón Lorenzo González por mor dun artigo publicado contra o farmacéutico Manuel Ferreiro Varela. O litixio rematou cunha condena firme por parte do Tribunal Supremo, que condenou o director cunha pena de desterro dun ano, oito meses e vinte e un días e unha multa de 500 pesetas⁷. Ademais das colaboracións nesta cabeceira e no *Guau... Guau!* de Foz, Andrés García Doural explica no seu

7. *El Heraldo Gallego: órgano de las colectividades gallegas en el Plata*, 3/4/1927, pág. 3.

blog que Leopoldo Rojo colaboraría, tamén baixo pseudónimo, no semanario *La Voz de Mondoñedo*, mais non nos foi posible documentar ningún texto que puidésemos atribuír con certeza ao autor de Fanoi.

Leopoldo Rojo tomou parte activa na defensa do agrarismo⁸ e, como tal, presidiu durante o bienio 1923-1924⁹ o Consello de Vixilancia do Sindicato de Romariz, pertencente á Federación Mindoniense de Sindicatos Agrícolas, ao mesmo tempo que o compaxinaba cos seus labores xurídicos como avogado¹⁰ e, eventualmente, como profesor particular. O de Fanoi exercía normalmente a súa profesión en Abadín e arredores. Como avogado elaborou escrituras, partillas e outros documentos, polos que recibía pequenas remuneracións económicas ou ben alimentos como pago dos servizos prestados. A veciñanza adoitaba consultarlle dúbidas sobre lexislación porque o consideraban un bo xurista, sempre ao día en cuestións legais e en bibliografía sobre a materia. Ademais, Leopoldo Rojo non limitou o seu saber ao Dereito, xa que posuía unha ampla biblioteca con diferentes obras literarias e científicas, mostra do seu interese pola cultura.

En 1929 fúndase a Organización Republicana Gallega Autónoma (ORGA), liderada por Santiago Casares Quiroga. Nun primeiro momento confluíron no grupo distintas orientacións políticas (fundamentalmente republicanismo e nacionalismo), que compartían a vontade de non “encastelarse” nas cidades, implantarse na masa agraria e tamén a instauración en España da república federal (Beramendi, 2007: 762). Xa desde un primeiro momento comezan a xurdir diferenzas entre os distintos partidos e certos sectores do galeguismo, liderados por Vicente Risco e Ramón Otero Pedrayo, idearon a convocatoria dunha Asemblea Nacionalista para apelar á unificación dos partidos de orientación galeguista. Deste xeito, a VI Asemblea Nacionalista tivo lugar en abril de 1930 na sede da Irmandade da Fala da Coruña. Non obstante, como explica Justo Beramendi (2007: 767), “tivo lugar entre tanto un feito que diminuíu drasticamente a virtualidade do obxectivo principal da

8. Leopoldo Rojo participou en diferentes actos a prol da defensa dos traballadores do agro, por exemplo no mitin de propaganda democrático-agraria que tivo lugar o 21 de marzo de 1923 fronte á casa do concello de Mondoñedo, onde se congregaron máis de oito mil persoas de diversos lugares para escoitar as disertacións dos oradores, entre os que se atopaba o escritor de Fanoi.

9. En 1924 foi tamén nomeado subcabido do Partido de Mondoñedo, en representación do distrito de Abadín.

10. Os seus labores xurídicos non se limitaron en exclusivo á peritaxe rural, xa que documentamos que se postulou para o posto de xuíz municipal de Abadín para o cuadrimestre de 1922 a 1923. A praza acadouna finalmente Rodrigo Rivas Morado e o de Fanoi quedou suplente. Volvería presentarse á vacante de 1931 xunto a Celso Ramudo Carrera, José Tabo da Barja e Bernardo Díaz y Díaz, pero descoñecemos o nome do aspirante que acadou finalmente a praza.

prevista asemblea: o Pacto de Lestrove, asinado o 16 de marzo entre a ORGA e Alianza Republicana, que daquela agrupaba ó Partido Radical e algúns grupos federalistas”.

Un ano despois, o 14 abril de 1931, prodúcese a caída definitiva do reinado de Afonso XIII e proclámase a Segunda República española. Da man da república nace o Partido Galeguista en 1931 e presenta a súa candidatura para as eleccións de 1933. No caso concreto da provincia de Lugo, o galeguismo tivo escasa implantación e, no referente a Abadín, os votos rexistrados para o Partido Galeguista debéronse a unha conxunción totalmente fraudulenta entre o Partido Republicano Conservador, a CEDA e Renovación Española (Beramendi, 2007: 1000).

En outubro de 1933, co gallo das Festas do San Froilán de Lugo, a Asociación de Prensa local organiza unha “Festa literaria”, un certame que tivo un éxito completo de público. Leopoldo Rojo obtivo a mención honorífica pola composición poética “A miña vivenda”¹¹ e Ángel Sevillano o primeiro premio coa peza “A lua nai abadesa”. Nesa mesma celebración coincide con Ramón Otero Pedrayo, que pronuncia un “vibrante” discurso en galego, e tamén co seu amigo Antonio Noriega Varela, que le algunhas das súas “emocionantes” poesías¹². Esta composición é a única que temos constancia que o autor escribiu en lingua galega. A estética que representa o autor de Fanoi con “A miña vivenda” entronca con algunhas das características da poesía da escola poética do Seminario de Mondoñedo¹³, por exemplo a liña popular e costumista, o predominio do descritivo respecto do lírico e a gran riqueza léxica representada nas distintas unidades fraseolóxicas utilizadas. Desde un primeiro momento vinculamos a composición coa escola noriegana, e non só polo lirismo da natureza ou costumismo, que é a calidade máis destacada pola crítica a respecto de *Montañasas* e *Do Ermo*, senón tamén polo fondo lirismo persoal representado por esa primeira persoa que canta os milagres da súa terra:

N-o corutiño d’a serra
deixóume miña maiña
unha pequena casaña,
lonxe d’a farsa e-d’a guerra:
está n-o millor d’a terra.
[...]

11. A composición viu a luz por primeira vez no xornal lugués *El Progreso* o 11 de outubro de 1933. O mesmo poema foi publicado un ano despois no número 368 da revista *El Eco de Galicia* (marzo, 1934), editada en La Habana e impulsada polo Centro Galego de Cuba.

12. *El Pueblo Gallego*, 8-10-1933, pág. 12.

13. A maioría de autores do Seminario destacaron pola súa angueira poética: Manuel Leiras Pulpeiro, Antonio Noriega Varela, José Trapero Pardo, Celestino Cabarcos Suárez, Xosé Crecente Vega, Daniel Pernas Nieto e Xosé Chao Rego, entre moitos outros. Cfr. Félix Villares Mouteira (2007: 15 e ss.).

N-a casa teño anduriñas,
y-a noite, n-as lumieiras,
as estrelas feiticeiras
qu' aluman como santiñas.

A voz poética pérdese no *locus amoenus* da súa montaña e ese espazo idílico permítelle estar “lonxe d’a farsa e-d’a guerra”, é dicir, permanecer alleo á sociedade e as súas miserias. Outro punto de confluencia entre a poesía de Leopoldo Rojo e a de Antonio Noriega Varela é a presenza do relixioso, centrado na maior parte dos exemplos na figura da Virxe, nai querida:

Por unha corona d’ouro
non troco a miña caseta,
qu’ está d’o mundo n-a meta,
sendo, pra min un tesouro;
y-unque teñ’o color mouro,
ten branca paz escondida:
ten a alegría d’a vida,
contento d’o meu deseyo
e, desd’éla, hei d’ir o ceyo
vivir c’a Virxen querida.

En estreita relación co elemento relixioso documentamos na poesía de Leopoldo Rojo a presenza da morte, pero esta xa non representa unha ameaza para o poeta porque o amor pola súa montaña é tan intenso que nin a morte poderá afastalo das súas raíces, da súa casaña, que compara co propio ceo:

Non m’importa que vivir
teña, con pan de centeyo.
se vivo cerca d’o ceyo
e pra él hei de subir;
s’en paz aquí poido rir
y-amor poido desfrutar,
n-un sinxeliño fogar,
cheo de santo cariño:
¡máis qu’o dun rey! que o ceño,
por sorte, me quixo dar...

En canto á métrica e aos recursos estilísticos utilizados polo autor, é preciso destacar que Leopoldo Rojo constrúe unha lírica de carácter tradicional. Opta pola versificación en arte menor (octosílabo fundamentalmente) para compoñer un conxunto estrófico en décimas no que se observa un claro predominio da rima consonante respecto da asonante. Esta opción métrica observámola tamén no

Noriega Varela de *Montañasas*, xa que como explica Freixeiro Mato (1994: 179) o tipo de estrutura que máis abunda nese poemario é o romance e as quintillas, sextillas e décimas. Ademais, a utilización frecuente dos diminutivos *-iño / -iña* para cantar as bondades da natureza dota o poema de carga afectiva e enmárcao na liña costumista, incluso hilozoísta, onde o natural actúa como actante e dador de vida.

Rexistramos outra composición en verso asinada por Leopoldo Rojo, desta volta no estudo-homenaxe realizado por Francisco Mayán González e titulado *Manoel Ledo Bermúdez “O Pallarego”*: *un dos meirantes amigos de Álvaro Cunqueiro*. Descoñecemos que tipo de relación mantería Leopoldo Rojo co núcleo do *Pallarego* e a súa barbería, pero pensamos que puido asistir aos faladoiros que alí se organizaban porque era un dos lugares de reunión do máis selecto da sociedade e da cultura mindoniense da época¹⁴. A barbería do *Pallarego* acolleu xente de todo o núcleo de Mondoñedo e por alí pasaron algúns dos máis destacados escritores da zona, como Aquilino Iglesia Alvariño, Xosé Trapero Pardo, Bernardino Vidarte, Álvaro Cunqueiro, Xosé Crecente Vega, Dionisio Gamallo Fierros, Eduardo Lence Santar¹⁵ e Francisco Fernández del Riego, por citar algúns. O *Pallarego*, ademais de barbeiro e orador, tamén foi músico e encargouse de adaptar algunhas das composicións cedidas por estes amigos. Un dos poemas que musicou foi “Rapsodia de un juglar”, que malia estar titulado en castelán foi escrito en galego:

Ando toda a triste vida
detráis da muller que adoro,
pró ela marchóu fuxida...
Corazón triste,
fiel alma pía,
¡sal algún día!
dó teu dolor!
pois dicha enteira
n’atoparás
se non te vas
d’as maus d’ Amor...

A estrutura e a temática utilizada lévanos a pensar que Leopoldo puido escribir esta pequena peza durante a mocidade (anterior probablemente a “A miña vivenda”, onde observamos unha maior profundidade poética) para adaptala á linguaxe musical. O autor constrúe un poema estroficamente heteroxéneo no que combina versos octosílabos e pentasílabos e introduce como temática principal o desamor.

14. Cfr. Polín (2002: 23-24), Rodríguez (1994: 26-27) e Mayán González (1991).

15. O único dato que temos sobre a posible relación habida entre Leopoldo Rojo e Eduardo Lence Santar documentámola na felicitación que o de Fanoi lle fai ao seu conterráneo tras obter este en 1949 a Cruz de Alfonso X o Sabio.

Tras o fracaso das eleccións de 1933, onde resultou absoluta vencedora a dereita (en coalición cos partidos de dereitas ou centrodereitas), os partidos de esquerda reagrupáronse tanto en Galicia coma no resto de España. Deste xeito xurdiron novos partidos como Izquierda Republicana en 1934, que incorporou “ós seus obxectivos unha autonomía «en armonía con los intereses del Estado republicano» e o respecto ós Estatutos que fosen entrando en vigor ata «llegar a la organización regional del Estado»” (Beramendi, 2007: 937). O partido estaba formado pola antiga Acción Republicana (AR) de Manuel Azaña, a ORGA e outros sectores de esquerdas. Un dos dirixentes dese novo partido que nacía, o avogado lugués José María Díaz y Díaz Villamil, que xa militara anos atrás na antiga ORGA, mantería unha estreita relación persoal e política con Leopoldo Rojo en anos posteriores tras a creación de Izquierda Republicana.

O 25 de marzo de 1934 *El Progreso* de Lugo publica un artigo de Leopoldo Rojo titulado “La reforma de la justicia municipal”, no que o autor reflexiona sobre a necesidade de reformar o sistema municipal para conseguir que o nomeamento de cargos xudiciais sexa xusto e igualitario. Para iso, o de Fanoi propón que a adxudicación de postos de xuíz ou de letrado sexa mediante unha oposición, da que resultará adxudicatario a persoa que demostre ter os coñecementos específicos para desempeñar tal labor. E conclúe: “En los distritos rurales, mientras no haya abogados para su provisión o no opositen los jueces, éstos estarán entregados [a] hermanos del cacique [...] y la función judicial subjetiva será un mito” (Rojo, 1934: s.p). Nese mesmo ano, Leopoldo Rojo ingresa no grupo da Izquierda Republicana de Abadín e nos anos anteriores ao golpe de estado de 1936 mantén unha intensa actividade política actuando como delegado gubernamental.

En marzo de 1936 tomou posesión un novo equipo de goberno en Abadín, onde foi elixido alcalde Ángel Verdes Saavedra, de Izquierda Republicana. O noso autor, en calidade de delegado do Goberno, foi o encargado de pronunciar un discurso en que enalzaba as excelencias da democracia republicana e recomendaba aos novos concelleiros a defensa da legalidade administrativa. O discurso foi aplaudido e recibido con éxito¹⁶.

Co gallo do 1º de maio, o comité de Izquierda Republicana celebrou na parroquia de Santiago de Moncelos a “Festa do Traballo”, onde acudiron as distintas comisións formadas por obreiros e campesiños da Pastoriza, O Santo, Candía, Castromaior, Corvelle, Labrada e Fanoi. Ao acto asistiron tamén diversos persoeiros da política, entre os que destacou o deputado a Cortes pola provincia de Lugo José Mª Díaz y Díaz Villamil, que disertou sobre o labor encomendado ao Frente Popular e o seu desenvolvemento ao longo do tempo. Á recepción dos cargos acudiu o alcalde, acompañado por Leopoldo Rojo, e ambos os dous ocuparon a tribuna das personalidades para desfrutar da oratoria dos presentes¹⁷.

16. *El Pueblo Gallego*, 17-3-1936, pág. 15.

17. *El Pueblo Gallego*, 13-5-1936, pág. 13.

En xuño de 1936, o goberno do Frente Popular comeza a sospeitar da intención dun posible golpe de Estado por parte dos grupos de dereitas. A creación da Falange de Lugo en 1935 e a súa relación unilateral co poder militar era xa unha evidencia dentro daquel clima de crispación política. A medida que avanzaba o alzamento das tropas de Franco pola provincia de Lugo, a situación nos municipios correspondentes ao Partido xudicial de Mondoñedo (e en concreto no caso de Abadín) era de aparente resignación ao movemento, xa que “o gran peso das asociacións católicas e conservadoras impediu o auxe das tendencias de esquerdas” (Souto Blanco, 1998: 120), malia o intento do último goberno republicano.

Segundo afirman algúns testemuños, Leopoldo Rojo padeceu as miserias da represión da primeira ditadura, non só polo expediente que lle abriron por responsabilidade política ou civil en 1940¹⁸, senón tamén porque foi inhabilitado para o desempeño de cargos públicos¹⁹ e porque recibiu unha malleira que case lle custa a vida. Estes episodios de violencia provocaron que Leopoldo tivese que fuxir de Fanoi á casa dos Bousos, en Castromaior, aínda que seguía recibindo visitas constantes dos gardas para “entrevistalo”. No caso concreto de Abadín, o número de detencións foi mínimo, nulo no ano 36, o que proba a ausencia de enfrontamentos; tampouco localizamos no cárcere ou nos depósitos a ningún dirixente político. No cárcere provincial debemos aclarar que dous dos ingresos (un no ano 37 e outro no 38) se producen por delito de asesoramento de prata; polo tanto, o índice de políticos é totalmente irrelevante (Ibídem, 121).

Tras a vitoria do alzamento, que provocou caída do goberno republicano, a actividade política e literaria de Leopoldo Rojo viuse truncada de forma definitiva. Unicamente documentamos unha publicación posterior ao ano 1936, un poema escrito en castelán e publicado no número 382 de *Vallibria*, un semanario que nace en marzo de 1930 baixo a dirección de José Traperero Pardo. O poema é unha *laudatio* á memoria de don Jesús Blanco Agras, profesor e reitor do Seminario de Mondoñedo por máis de dúas décadas, morto en 1937 tras unha longa enfermidade.

Tras a instauración definitiva da ditadura franquista, Leopoldo Rojo dedicou a súa vida aos labores xurídicos en Abadín e bisbarra e tamén aos traballos do agro, xa que sabemos que subsistiu vendendo terras que herdara dos seus pais e comerciando con madeira e mel que el mesmo producía. Contan as persoas que o coñeceron que Leopoldo Rojo foi un grande afeccionado á apicultura, pois chegou a ter arredor duns 100 trobos, e ao cultivo de árbores froiteiras, que tiña coidadas con moito esmero nos seus terreos. Co paso do tempo Leopoldo acostumouse á vida convencional da época, a asistir a misa os domingos e a

18. *Boletín Oficial del Estado*, 3 de outubro de 1940, páx. 4616.

19. *Boletín Oficial del Estado*, 11 de novembro de 1941, páx. 4132.

frecuentar as tabernas en compañía de amigos e de veciños da vila. Ademais, gustáballe moito andar. Mostra diso é o traxecto que percorría anualmente a pé desde Fanoi ata Vilalba para poñer a proba a súa resistencia física.

Coa chegada da senectude e ao non contar con ningún familiar directo, Leopoldo Rojo foi coidado por uns veciños que rexentaban unha taberna en Fanoi²⁰, coñecidos como *Os da Paleira*, aos que lle legou toda a súa herdanza e o seu saber. Morreu, finalmente, o 21 de xaneiro de 1985 e recibiu sepultura dous días despois na mesma parroquia que o viu nacer.

20. Andrés García Doural (2018): “Un colaborador de la prensa mindoniense”, *Miscelánea mindoniense*, 25-10-2018. Disponible en liña: <http://www.blogoteca.com/doural/?txtBus=Leopoldo+Rojo&cmdBuscar=Buscar&pag=0&aBuscar=1> [Última consulta: 18/1/2019].

2. O CACIQUE

2.1. O teatro galego anterior a *O cacique*

Dous anos despois do nacemento de Leopoldo Rojo constituíase en Santiago o Comité Central Regionalista, da man de Manuel Murguía e Salvador Cabeza de León, que fora profesor na Facultade de Dereito que décadas despois acollería o escritor de Fanoi. O 22 de marzo de 1890, a revista luguesa *A monteira* publica uns fragmentos do drama histórico en verso *Men Rodríguez Tenorio*, da autoría de Manuel Amor Meilán, que foi primeiro accésit do certame organizado pola revista *O galiciano* en 1886. O tempo histórico da peza está contextualizado na Idade Media, en tempos do trovador Men Rodríguez Tenorio, membro da familia dos Tenorio de Pontevedra, que, ademais de poeta, participara nas campañas da reconquista xunto ao rei Afonso X.

En setembro dese mesmo ano, o Liceo Brigantino da Coruña premiaba a primeira peza teatral do dramaturgo coruñés Galo Salinas, *A torre de Peito Burdelo*, que fora editada un ano despois na mesma cidade e, así mesmo, estreada en Betanzos a cargo dunha compañía profesional de zarzuela (Tato, 2006: 108). A peza está escrita en verso e trata un tema histórico vinculado á casa dos Figueroa, a lenda do tributo das cen doncelas. O texto vai precedido por unha carta-prólogo do marqués de Figueroa, que ademais de amosar a gratitude que ten co autor pola creación da obra, explica a controversia que existía acerca da veracidade da antedita lenda.

En xuño de 1891 celebráronse os Xogos Florais de Tui, que se encargou de inaugurar Manuel Murguía no Teatro Principal da cidade. Nese certame literario incluíase un apartado para creación teatral²¹. A peza premiada foi a comedia *Amor e meiguería* de Urbano González Varella. Como explica Laura Tato (1999: 39), a obra nunca foi publicada nin representada, polo que non se coñece absolutamente nada dela; o que si se sabe é que non foi o único texto presentado ao certame, xa que se coñece o título doutro, *Loitas d'a y-alma*.

21. Como explica Laura Tato (1999: 35), non se contemplaba o teatro nos *Estatutos pr'o bon reximen dos Xogos Floraes* ditados polos rexionalistas en 1891 e, de feito, aínda que nos Xogos Florais celebrados ese ano en Tui houbo un premio para teatro, nos do ano seguinte non volverá figurar.

Un ano despois, en 1892, foi premiada en Pontevedra a obra *¡Filla...!* de Galo Salinas, un cadro de costumes que se representou “con extraordinario éxito en Buenos Aires polas sociedades *Orfeón Centro Gallego* e *Orfeón Gallego*”²² (Salinas, 1896: [70]). A obra encádrase na liña do teatro costumista, un estilo que posteriormente cultivarían outros dramaturgos como Nan de Allariz ou Avelino Rodríguez Elías, aínda que non totalmente xa que a tipoloxía e a profundidade da temática se afastan do propiamente costumista. A peza conta os pormenores da marcha dunha moza, María, cando descobre que está embarazada. A perda do fillo, a vergoña e o desprezo que lle profesa seu pai impídenlle a María volver á casa. O conflito resólvese ao final cando María casa con Pedro e consegue recuperar a harmonía familiar. O tipo de argumento introducido, marcado por un forte compoñente sentimentalista, aproxima a peza ao melodrama. A aparición desta peza foi fundamental na tentativa de normalización do teatro en galego²³, que se materializará no labor que posteriormente desenvolverá Galo Salinas a prol da creación da Escola Rexional de Declamación. Dous anos despois do éxito de *¡Filla...!*²⁴, a Asociación Regionalista Gallega morre como agrupación e a súa actividade reduciuse a publicacións periódicas²⁵, faladoiros na Cova Céltica de Uxío Carré Aldao, conferencias esporádicas e actividade menor a prol do movemento (Beramendi, 2007: 309).

En 1896, Galo Salinas escribía o primeiro ensaio teórico sobre teatro galego titulado “Memoria acerca de la dramática gallega. Causas de su poco desarrollo e influencia que en el mismo puede ejercer el regionalismo”, un texto de pouco máis de sesenta páxinas no que o autor reflexiona sobre a problemática da dramaturxia galega do seu tempo e a vinculación desta co rexionalismo. Para o fundador de *Revista Gallega*, o feble desenvolvemento do teatro galego estaba provocado pola carencia de bos e formados intérpretes e pola falta de normalización da lingua galega, que naquela altura aínda contaba (para moitos) co status de dialecto rexional. O autor reconece o rexionalismo como único e necesario impulsor do progreso literario e fai fincapé na unión, na conciencia de grupo, mediante o precepto “l’ union fait la force”.

22. A tradución é nosa.

23. “El drama *¡FILLA...!*, escrito en fáciles y sentidos versos, puede considerarse como la base del teatro gallego, y al Sr. Salinas como su iniciador, pues si bien hace años representóse en la Coruña el drama del Sr. D. Francisco de la Iglesia A fonte do xuramento, éste no arraigó en el pueblo ni tomó carta de naturaleza, estando por lo tanto descartado del índice de dramas gallegos representados” Vid. *Vida Gallega*, 2, 14/2/1904.

24. A peza estreouse por primeira vez en Bos Aires en 1894 a cargo do Orfeón Gallego. A obra tivo grande éxito e de aí que fora escenificada posteriormente en varias ocasións tanto en Arxentina coma en Cuba. En Galicia non se representaría ata 1903, que coincide co inicio do labor da Escola Rexional de Declamación que o propio Salinas dirixiu. A estrea foi no Teatro Principal da Coruña o 18 de xaneiro de 1903.

25. Sobre todo a publicación *Revista Gallega. Semanario de literatura e intereses regionales*, fundada e dirixida por Galo Salinas en 1895. A revista levaba por subtítulo *Órgano oficial de la Liga Gallega en La Coruña* e a súa xeira prolongouse ata 1907.

Un ano despois, en 1897, estréase en Cuba a peza *Pedro Madruga: drama hestórico nun auto e tres coadros en verso* de Xan Cuveiro Piñol, unha obra de materia histórica que se constrúe arredor de dous conflitos: por unha banda, a vinganza que idea Xan da Testa contra Don Álvaro, o fillo de Don Pedro, e, por outra, a chegada de Isabel a Católica ao poder tras a Guerra de Sucesión, na que Pedro Madruga se posiciona a favor de Xoana a Beltranexa e quen, finalmente, ten que asumir a chegada da irmá do defunto Enrique IV ao poder. A intención de Cuveiro Piñol ao escribir esta peza foi reivindicar o propio, Galicia, fronte ao alleo, España, aínda que a vitoria final de Isabel represente o desacougo da patria galega ante os problemas políticos da historia do momento. Neste mesmo ano ve a luz *Gallegos ¡A Nosa Terra!* de Francisco María de la Iglesia²⁶, que fora escrita en 1879 para o Orfeón Brigantino da Coruña con música de Pascual Veiga. Dous anos despois, na Coruña ve a luz outra peza do autor compostelán, *Os ártabros. Escena orfeónica*, acompañada tamén pola música do célebre Veiga.

As pezas representadas e editadas a finais do século XIX tanto en Galicia como na diáspora marcaron os primeiros pasos do arduo camiño que percorrería a dramaturxia galega ao longo da súa historia. O teatro do período rexionalista caracterizouse, en definitiva, polos seguintes trazos: sinxeleza formal, escrita en verso e temáticas fundamentalmente costumistas (entre as que predomina o drama sentimental) e históricas, con pezas que rememoran o pasado glorioso de Galicia para espallar a mensaxe rexionalista. Coa chegada do novo século, as distintas agrupacións políticas intensificaron a súa actividade e o galeguismo comezou a reorganizarse en distintos bandos. En 1901 celebrouse unha nova entrega dos Xogos Florais, desta banda en Betanzos, na que o mantedor, Salvador Golpe, pronunciou un discurso titulado “Regionalismo y lenguaje”, unha defensa do rexionalismo que estaba detrás daqueles certames co obxectivo de promover o uso da lingua rexional, a propia. Malia que este discurso foi pronunciado en castelán, así como estaban escritas a maioría das composicións do certame, o galego tivo unha pequena presenza na composición poética “A fuliada”, asinada por Cesáreo López Pinal²⁷.

En páxinas anteriores subliñamos a importancia da aparición de *¡Filla...!* de Galo Salinas na primeira tentativa de normalización do teatro galego, porque é a partir da publicación desta peza cando Galo Salinas inicie o proxecto que culminará en 1903 coa creación da Escola Rexional de Declamación. Non obstante, segundo afirma Laura Tato (1999: 47), non recae exclusivamente

26. “O Padre Placer informa doutros projectos teatrais do autor como os *Apuntes para un drama de costumbres gallegos* (1886), o drama em verso e em dous actos *O bordón salvador*, a comédia de costumes *As trulas de San Xuán*, ou *as enguespas da mocedades nas aldeas de Galicia* (1891) e o drama rural *O certo pol o dudoso* (1888)” (Rabunhal, 1994: 39-40).

27. Vid. Concepción Delgado Corral (2001): “O decaer do espírito galego nos terceiros Xogos Florais de Betanzos”, *Anuario Brigantino*, 24, páxs. 483-488.

nel o mérito de que tal empresa saíse adiante, senón tamén nun grupo de actores dirixidos por Eduardo Sánchez Miño, así como se pode documentar na prensa da época. A actividade da Escola Rexional de Declamación, desde a súa fundación en febreiro de 1903 ata a súa desaparición en 1904, foi moi intensa. En marzo de 1903, a Escola estaba ensaiando a representación do monólogo *Rentar de Castromil* de Evaristo Martelo Paumán del Nero, pero finalmente non foi posto en escena polas desavinzas internas entre os membros da institución (Rabunhal, 1994: 54). O 18 de xullo de 1903, ademais da representación de *¡Filla...!* de Galo Salinas, estréase a segunda peza teatral de Manuel Lugrís Freire, *A ponte*, que leva como subtítulo “drama en dous actos en prosa dividido en tres cuadros”. Malia que a esa primeira posta en escena non asistiu un gran número de espectadores, como documenta Laura Tato (1999: 51), a obra foi recibida con éxito por parte da crítica da época²⁸ e reflexo diso foi a cantidade de representacións desta peza en distintas cidades galegas e na diáspora. Como ía acontecendo desde a representación da obra *A orfa de San Lourenzo*²⁹ en 1888, a peza de Manuel Lugrís, *A ponte*, e a posterior, *Minia* (1904), foron postas en escena tamén en Cuba, polo que podemos observar que o labor do Centro Gallego da cidade habaneira foi determinante para a proxección exterior do teatro galego. A importancia desta segunda obra de Lugrís reside en que é a primeira peza teatral galega en prosa e tamén a primeira que trata a temática social e anticaciquil. Deste xeito, Lugrís abandona o costumismo e o historicismo que caracterizaba o teatro anterior.

A peza desenvólvese en dous actos: no primeiro, Ánxela laméntase de que o seu home está pechado na cadea da Coruña por mor dunha denuncia falsa. Despois de que Pedro, o home de Ánxela, sae de prisión, prodúcese un enfrontamento entre a parella, pero o final do acto coincide co cese do conflito entre ambos. O segundo acto presenta a vida matrimonial de Ánxela e Pedro e as necesidades que pasan a causa dos seus problemas co Vinculeiro. A contenda entre Pedro e o Vinculeiro remata coa morte do segundo e cun final aberto no que se entende que Pedro acaba a obra onde a comezou, no cárcere. Esta peza de

28. Porén, a peza recibiu tamén certas críticas pola temática tratada, por exemplo, no referente á crítica da relixión: “En cuanto á la tendencia del drama debemos decir con sinceridad que causa ignorancia grave de lo que es la fe y de lo que son las órdenes religiosas. Sentimos que el amigo Lugrís tome tan mala dirección, y desde luego le auguramos que por ese camino no vendrá la Regeneración de Galicia”. Vid. *El norte de Galicia*, 17-9-1903, pág. 2.

29. Trátase da obra teatral *A orfa de San Lourenzo*, de Rogelio Civeira, premiada no Certame Gallego Literario convocado pola revista pontevedresa *O galiano* en 1886. A primeira representación da peza foi en 1888. Trátase da primeira obra en galego representada polo cadro de declamación do Centro Gallego de La Habana, sen contarmos a zarzuela *¡Non máis emigración!*, de Ramón Armada Teixeira, posta en escena en 1886. Porén, non foi a primeira escrita en galego na emigración cubana, xa que en 1884 Lugrís Freire escribe a que sería a súa primeira peza teatral, *A costureira d’ aldea*. A obra de Civeira foi representada tamén en Bos Aires, a cargo do Orféon do Centro Gallego da cidade, en 1894.

Lugrís, ademais do anteriormente exposto, presenta dous conflitos, alén dos dos propios protagonistas, por unha banda a crítica á relixión e, por outra, a desigualdade social (incluso o motivo temático da inmigración, presente tamén no segundo acto). O teatro da liña social e anticaciquil caracterizouse, en canto á temática, pola denuncia da situación precaria dos labregos nun réxime político e social marcado polo caciquismo ou a emigración (forzada ou non). Esta tendencia convivía coa liña costumista anterior, caracterizada polo folclorismo e o sentimentalismo.

Despois do camiño iniciado con *A ponte*, o teatro social galego continuou en aux e un ano despois naceu *Minia*, tamén de Manuel Lugrís Freire, que se estreou por primeira vez no Teatro Jofre de Ferrol o 19 de marzo 1904. *Minia*, “drama n-un acto en prosa” conta a historia de Minia e do seu fillo, Fiz, e as penalidades que padeceron a causa da cobiza de Reinaldo, que pretendía quedar co seu sobriño para herdar todo o capital familiar tras a morte do seu irmán en terras cubanas. Do mesmo xeito que observabamos na anterior peza de Lugrís, *A ponte*, nesta obra está presente a desigualdade social e a loita de contrarios, a fusión do costumismo (dos ambientes, dos personaxes) coa denuncia social. A crítica eloxiou o mérito da posta en escena desta obra na súa primeira representación, así como a temática tratada, que afasta o texto do costumismo e o aproxima máis aos conflitos sociais do tempo en que discorre³⁰.

En 1904 ve a luz outra nova peza de Lugrís Freire, *Mareiras*, que en palabras de Leandro Carré (1931: 215), “foi un trunfo definitivo da nosa fala no teatro”. Coa posta en escena desta peza, xunto coa do antedito monólogo *Rentar de Castromil* de Evaristo Martelo Paumán del Nero³¹, conclúe a xeira da Escola Rexional de Declamación. *Mareiras* foi estreada na Coruña o 16 de outubro de 1904 e días antes da súa representación a prensa destacaba o seu valor superior a respecto de *Minia* e *A ponte*³². A obra trata sobre os amores de Carmela e os conflitos que eses sentimentos xeran. O desenlace fatídico da obra, tras a intercesión dos párrocos don Amaro e don Perfeuto, evidencia un dos motivos temáticos do texto: a crítica ao clero mediante a reflexión sobre o cristianismo. Como observabamos nas pezas

30. “No hay en las obras escénicas de Lugrís los plácidos finales de las del «antiguo régimen», donde todo termina con boda y repique. Atento a la realidad, sugestionado por el verismo de la existencia, donde los hombres proponen y Dios dispone, son aquéllas páginas palpitantes que hacen sentir y pensar acerbamente en toda la inmensa gravedad de nuestras supersticiones y falacias”. Vid. *El correo gallego: decano de la prensa local*, 8-2-1905, pág. 1.

31. Do mesmo xeito que *Mareiras*, de Lugrís Freire, a representación do monólogo *Rentar de Castromil* foi todo un éxito, como explica Salvador Golpe nas páxinas de *Gaceta de Galicia*: “Fué representado este monólogo por la laboriosa y distinguida aficionada de la Escuela gallega de declamación Julia Anguita. Ocurre la escena en el siglo XV, está muy bien versificado y obtuvo una cariñosa ovación [...]” (Golpe, 1904: 2).

32. Vid. *El Correo Gallego: diario político de la mañana*, 14-10-1904, pág. 2.

anteriores de Lugo, a loita de contrarios está sempre presente. Porén, neste caso non existe unha desigualdade social tan evidente como en *Minia*, por exemplo, senón que o que marca a diferenza entre as dúas actitudes é a ética, a bondade e a solidariedade das actuacións de don Amaro e a iniquidade nas intervencións de don Perfeito. A introdución de personaxes eticamente antitéticos é, como observamos con anterioridade, outra das constantes do teatro de Lugo Freire. A importancia desta peza, ademais do tratamento dos temas, dos personaxes e dos espazos recreados, reside en que é o primeiro texto teatral galego desenvolvido en tres actos. Como explica Leandro Carré (1931: 215): “Coidábase daquela que o público non soportaría unha obra galega en tres actos, e d’ahí que sômente se escribiran por aqueles tempos pezas nun ou, todo o mais, dous actos, que eran representadas c’un complemento de programa constituído por algunha comedia castelá”.

Tras desaparecer a Escola Rexional de Declamación, a actividade teatral galega sufriu un período de decaemento que remataría en 1915 co xurdimento dos primeiros coros galegos. Durante este período de decadencia do noso teatro no que soamente se representaron, polo xeral, obras a cargo de grupos de afeccionados, a dramaturxia galega continuou (aínda de xeito efêmero) tendo visibilidade nos Centros Galegos de Cuba ou Bos Aires. Leandro Carré (1931), e posteriormente Lourenzo e Pillado Mayor (1979) e Laura Tato (1999), dá noticia de dúas representacións de Nan de Allariz en Cuba, por unha banda o monólogo *Recordos dun vello gaiteiro* (1904) e a zarzuela *O zoqueiro de Vilaboa* (1907). *Recordos d’un vello gaiteiro* foi escrita e representada polo seu autor con motivo da festa que organizou a Sociedade de Beneficencia de Naturales de Galicia o 25 de xullo de 1904. O protagonista é o tío Marcos, o fantasma dun gaiteiro, que conversa co seu redobante Manel de Pazos sobre a realidade da Galicia actual. A reflexión sobre a emigración e a nostalxia da terra complementase coa reprodución dun poema satírico de Curros Enríquez no que se critica os milagres de San Benito de Caba de Lobo. O final do monólogo é unha homenaxe a Galicia na que o gaiteiro canta e baila a muiñeira xunto aos rapaces e rapazas do Orfeón Ecos de Galicia.

O zoqueiro de Vilaboa, por outra banda, vai acompañada polo subtítulo “Boceto de zarzuela gallega n’un acto e tres cuadros” e conta a historia de Mingos, un zoqueiro que vivía preto de Allariz, ás aforas de Vilaboa. A peza foi estreada no teatro Nacional do Centro Gallego da Habana na noite de Santiago de 1907. Segundo as palabras iniciais do autor, esta obra estaba destinada a ser unha zarzuela completa, aínda que por falta de persoal non puideron levala a cabo tal e como el pretendía. A peza enteira é unha homenaxe a Galicia, representada non só na manifesta denuncia social que realiza sobre a situación do labrego, ao que considera “o eixe do carro d’a política”, senón tamén na crítica da emigración,

o enalzamento do idioma³³ ou a música e os bailes tradicionais galegos como motivo de felicidade e nostalxia. No teatro de Nan de Allariz observamos a presenza desa liña folclorista e sentimentalista que caracterizaba boa parte do teatro de comezos de século.

Queremos destacar aquí tamén a actividade que realizaron os orfeóns galegos a prol do teatro galego en América³⁴ e, en concreto, comentaremos moi brevemente a xeira do Orfeón Mindoniense pola relación de proximidade xeográfica co autor obxecto de estudo destas páxinas, Leopoldo Rojo Iglesias. O Orfeón Mindoniense fundouse en Bos Aires en abril de 1904³⁵ baixo a dirección de Juan Palassi e estaba composto exclusivamente por mindonienses emigrados na capital arxentina. Meses despois da súa fundación, o Orfeón Mindoniense levou á escena as comedias *Bruno el tejedor* e *Los demonios en el cuerpo*, de autoría descoñecida, que alcanzaron “moi xustos e calurosos aplausos”³⁶. En 1905, a prensa daba noticia da representación da obra *El arcediano de San Gil* e do monólogo *Pobre María*, do dramaturgo toledano Miguel Echegaray. Ademais, a cabeceira infoma tamén dun cambio producido na presidencia do orfeón, cuxo cargo asumiu José M. Maseda³⁷. Desde o mes de febreiro de 1905 descoñecemos máis noticias sobre o Orfeón Mindoniense ata que un ano despois do cambio de directiva a prensa informaba da “reorganización” do grupo, polo que podemos pensar que a súa actividade puido sufrir algún parón debido a problemas internos da agrupación. O 31 de outubro de 1906 tivo lugar en Bos Aires unha homenaxe a Pascual Veiga e todos os orfeóns galegos que alí se congregaron cantaron a *Alborada* do autor mindoniense con Egidio Paz Herme á batuta³⁸. Esta non sería a última homenaxe que o Orfeón lle faría ao músico do *Himno galego*, xa que un ano despois, á altura de marzo, se estaba organizando unha velada na súa memoria que, segundo Xe Freyre, tivo lugar finalmente o 8 de xuño de 1907³⁹. Os textos

33. MINGOS “Bueno, pois, veñas ó que veñas, e sexas quen sexas, fai o favor de falar gallego, e non m’ amorques! En gallego reciben as mellores alegrías da miña vida y-en gallego quero recibir as noticias que me firen a y-alma” (Nan de Allariz, 1907: 13).

34. En Arxentina, do mesmo xeito que na Habana, o teatro galego continuou a súa xeira malia a xa mencionada desaparición da Escola Rexional de Declamación. Gran parte deste labor levárono a cabo os orfeóns. Á altura de 1900, os grupos máis sobranceiros eran o Orfeón Gallego, fundado en 1891, e o Orfeón Gallego Primitivo, que se consolidou en 1898 con algúns dos membros do antigo orfeón. Xa entrado o século xurdiron outros como o Orfeón Mindoniense, o Orfeón Coruñés e o Orfeón Pontevedrés, que puxeron en escena diferentes obras de teatro en galego.

35. *El Correo de Galicia: Diario independiente de avisos y noticias*, 29/04/1904, páx. 2.

36. *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago. Decano de la prensa de Compostela*, 30/12/1904, páx. 1.

37. *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago. Decano de la prensa de Compostela*, 18/02/1905, páx. 1.

38. *El diario de Pontevedra: Decano de la prensa de esta capital*, 26/11/1906, páx. 2.

39. Xe Freyre (s.d.): “Pascual Veiga, a volta a Mondoñedo” en *Mondoñedo*. Dispoñible en liña: <http://www.mondonedo.net/content/view/661/132/lang.es/?phpMyAdmin=dad55018621fed07b5208670b4eb10e9>, páx. 2. [Última consulta: 04/03/2017].

recollidos naquela velada foron publicados na revista bonaerense *Alborada*⁴⁰. En setembro dese mesmo ano, o grupo prepara unha función na honra da Virxe dos Remedios, patroa de Mondoñedo. A peza que presentan titúlase *A Virxen dos Remedios*, de autoría descoñecida. Como explica Laura Tato (1999: 58), e como puidemos comprobar a través da prensa da época, “a emigración arxentina, que supera tanto en número de autores como de cadros de declamación e obras á cubana, nunca publicou un texto dramático en galego, aínda que non faltan nas súas páxinas monólogos e mesmo zarzuelas españolas”.

Pero volvamos a Galicia. En 1904 publicanse as comedias de Luis Otero Pimentel, *Camiño de Santiago: comedia sobre costumbres gallegas en dous actos e tres cadros*, publicada en Cádiz, onde comezara a residir o autor despois da Guerra de Cuba, e *Madre ejemplar*, en formato bilingüe. Esta última coñeceu dúas edicións, a primeira, xa mencionada, e unha segunda, que foi publicada en Cádiz en xullo de 1914. Esta peza é moi interesante porque está baseada no tema da identidade, na problemática social de ser galego na época en que se escribe. Con esta peza, o autor “dignifica el nombre de la pequeña patria, contribuyendo a levantar la nota que hasta hace poco pesó sobre los gallegos”⁴¹. Laura Tato (1999) documenta outras representacións en 1904 como o monólogo *O bendito Pío IX*, de Frei Modesto Feixoo, que foi estreado no Convento Franciscano de Pontearreas, ou o diálogo *O alalá* de Francisco Porto Rey, posto en escena a cargo da Unión Artística Compostelá.

Á altura de 1905 viu a luz unha das pezas teatrais máis coñecidas Antón Villar Ponte, *A patria do labrego*. Continuando a senda marcada polo teatro social de Manuel Lugrís Freire, Villar Ponte constrúe unha obra que ten como motivo temático principal a crítica do caciquismo. En palabras do propio autor, esta peza elaborouse coa clara intención de “que se vexa n-as pobraciós o servilismo y-a escravitú á que leva ós labregos a praga do caciquismo” (Abuín González e Rodríguez Ruibal, 2000: 321). A peza está ambientada na Mariña Lucense e conta a historia dunha familia, a de Rosa, que está nunha situación económica complicada e que se ve extorsionada polo cacique da vila. O Señorito promete axudar a familia de Rosa se ela cede aos seus desexos sexuais, pero ela finalmente non accede e entra en escena outro personaxe, o Vagamundo, que lle aconsella á rapaza e a seu pai fuxir á emigración. Malia a súa publicación prematura en 1905, esta peza non se representará ata o 7 de decembro 1919, na Coruña, da man do Conservatorio Nazonal do Arte Gallego.

40. *El Norte de Galicia: diario político y de información*, 29/07/1907.

41. *El Regional. Diario de Lugo*, 18/07/1914. O mesmo artigo foi publicado días despois en *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago. Decano de la prensa de Compostela*, 23/07/1914.

En 1906, o escritor arousán Francisco Porto Rey publica no xornal *El Eco de Arousa* o diálogo en verso *O alalá*, que fora estreado en 1904 a cargo da Unión Artística Compostelá, como xa mencionamos. Esta peza foi posta en escena en varias ocasións: en Pontevedra, o 21 de setembro de 1920, a cargo do coro galego Foliadas e Cantigas, e en Santiago de Compostela, co gallo das festas do Apóstolo de 1922. Durante os anos 1907 e ata 1910, as representacións de obras teatrais en galego son escasas, malia que recoñecemos desde aquí, do mesmo xeito que Laura Tato (1999), a angueira de Eduardo Sánchez Miño, que puxo en marcha en 1908 unha Escola Dramática Gallega coa que representou unha obra propia, *Unha noite n' o moíño*, e *Mareiras e Esclavitud*⁴², de Manuel Lugrís; e a de Nan de Allariz, que á volta da emigración representou as súas obras por diferentes cidades galegas durante os anos 1908 e 1909. Porén, ademais do labor dos autores anteriormente referidos, a introdución da modalidade teatral na convocatoria de Xogos Florais que tivo lugar en Ferrol e en Santiago de Compostela en 1907 foi un indicativo da necesidade de recuperación do noso teatro. Como documenta Laura Tato (1999) e a prensa da época, no certame organizado en marzo de 1907 polo Círculo Obreiro de Ferrol, o premio quedou deserto na modalidade de teatro, mentres que no posto en marcha polo Ateneo León XIII (que naquela altura presidía o tamén dramaturgo Armando Cotarelo Valledor) co gallo das festas do Apóstolo o premio recaeu no “tríptico dramático” *Alborada* de Manuel Amor Meilán⁴³.

Leandro Carré (1931) dá noticia de dúas estreos en Vigo, en 1909 e 1910 respectivamente: o diálogo *O miñado e mais a pomba*⁴⁴ e o monólogo en verso *Os catro túneles*⁴⁵, ambas as dúas da autoría de Avelino Rodríguez Elías. Por outro lado, á altura de 1910 xorde en Santiago de Compostela a asociación ‘Joven Galicia’, que preside Ramón Fernández Mato e que conta cun ambicioso programa de recuperación cultural. A renovación do teatro, xunto coa creación da cátedra de Lingua e Literatura Galego-Portuguesa na Universidade, era un dos obxectivos fundamentais da asociación (Tato, 1999).

42. Esta obra ve a luz en 1906, mais non se estreou ata o 19 de setembro de 1910 no teatro Pardo Bazán da Coruña. O motivo temático principal desta obra é a emigración, simbolizada no personaxe de Cidre, o amado de Esclavitud. A loita de contrarios e a crítica ao alleo (representado no personaxe do andaluz Toribio), xunto co enalzamento da patria galega, son outros dos motivos interesantes que presenta esta peza.

43. No mesmo certame, Amor Meilán recibiu, ademais do accésit na categoría de poesía, o premio de honra por outra composición, un poema titulado “O meu hórreo”.

44. A prensa dá noticia en 1909 da inminente publicación en Vigo dun folleto que contén o texto *O miñado e mais a pomba*. Vid. *El Eco de Galicia: diario católico e independiente*, 17/06/1909.

45. A peza recibiu moi boa acollida por parte do público: “El pasatiempo [...] obtuvo una lisonjera acogida del numeroso público que acudió al estreno el cual celebró con grandes risotadas las ocurrencias de fina sal y mostaza, conque está salpimentada la obra”. Vid. *El Tea: semanario independiente*, 7/5/1910. Un ano despois, o monólogo foi publicado na revista *Galicia*, do mesmo xeito que a peza *O embargo*, tamén da autoría de Avelino Rodríguez Elías.

Dous anos despois, en 1912, Uxío Carré Aldao participa no certame de Xogos Florais organizado en Pontevedra polo Recreo de Artesáns⁴⁶, e con motivo desta participación ve a luz un ensaio titulado “Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego”, no que o autor reflexiona sobre a necesidade do teatro como elemento instrutivo para transformar a sociedade. Ademais, neste texto explica que o desenvolvemento da dramaturxia non foi da man do dos outros xéneros literarios. En palabras de Carré Aldao (2006: 30):

Si la poesía recobra entre nosotros la importancia que acusa en otros tiempos la tradición poética gallega, en cambio la dramática, ese factor importante, quizás único, por la propagación y cultivo del idioma, que de ese modo va directo a su objeto y pueden ser apreciadas fácilmente, y por todos, la brillantez y armonía de una lengua tan dulce y melosa como la nuestra, quedó como olvidada en este trascendental período de renovación.

A partir de 1915, como xa apuntamos, o teatro galego experimentou un novo intento de recuperación a través dos coros. Algunhas das agrupacións máis relevantes foron Toxos e Froles, o máis antigo, creado en Ferrol en 1915, que ten como antecedente o grupo Airiños da miña terra (1913); Cántigas da Terra, fundada en decembro do ano 1916; a coral ourensá De Ruada, impulsada no ano 1918 por Xavier Prado “Lameiro”, Virxilio Fernández González e Xulio Prieto Nespereira, entre outros, e Cantigas e Agarimos, o máis moderno, creado en 1921 en Santiago co gallo do día do Apóstolo.

Malia que estes coros foron os de maior xeira, non debemos pasar por alto o labor a prol do teatro da Tuna Escolar Compostelá, formada por estudantes; da Agrupación artística de Vigo, fundada en 1915 e que incluía, ademais dun cadro de declamación, un orfeón, ou o do coro lugués Cántigas e aturuxos, que se fundou en 1916. Como explica Laura Tato (1997), o teatro dos coros caracterizouse pola representación de obras curtas, sen complicación escenográfica e de non máis de dous autores por escena. En canto aos temas, o teatro destes coros destacou pola combinación temática de tipos populares e o costumismo, propios da literatura de fin de século, co espírito reivindicativo dos movementos agraristas.

A proliferación destes grupos, xunto coa creación das Irmandades da Fala en 1916, supuxo o impulso definitivo do teatro galego. Os dramatugos das Irmandades da Fala eran conscientes das carencias do noso teatro e pretenderon renovar o tipo de dramaturxia imperante naquel tempo integrando as pezas do teatro europeo decimonónico e os clásicos da literatura universal. Como explica Laura Tato

46. Ben é certo que Uxío Carré non obtivo o primeiro premio nese certame, senón un accésit. O autor galardoado co primeiro premio foi Enrique Labarta Pose.

(1997), as Irmandades da Fala pretendían modernizar o noso teatro, do mesmo xeito que a narrativa, limitada, basicamente, ao costumismo decimonónico ou ás novelas históricas de López Ferreiro.

Na época das Irmandades da Fala increméntase o número de obras e de autores, e os textos que aparecen presentan uns niveis de esixencia moito maiores que os dos seus devanceiros. Ademais dunha mellora da calidade das pezas, nesta época obsérvase un maior coidado nas postas en escena xa que os labores de escenografía rompen co costumismo anterior e presentan innovacións ao xeito da dramaturxia europea. Outro dos elementos que tiveron moi en conta os homes das Irmandades da Fala foi o teatro como mecanismo de normalización lingüística e, como explica Emilio Xosé Ínsua (2007: 71), “[os homes das Irmandades da Fala] pretenderon potenciar a escrita e representación de teatro en galego, preocupándose pola introdución de novas técnicas e novos temas e pola construción dun modelo de lingua que superase aquela apelación ao vulgarismo que dominara nos textos teatrais en etapas anteriores”.

O ano 1918 foi moi fecundo para o noso teatro, xa que este ano se estrearon, entre outras pezas, o drama social *O fidalgo*, de X. San Luis Romero; as comedias *Noite de ruada* e *Pra vivir ben de casados*, ambas as dúas de Leandro Carré; o entremés *Facendo o xantar*, de Perfecto Martínez e a comedia *O tío Xan e a súa xente*, de Xosé Pérez Yáñez. Máis interesante nos resulta a aparición da obra *O pazo*, de Manuel Lugo Freire, que se estrea o 9 de marzo de 1918 da man do coro Cántigas da Terra. O motivo temático principal do texto é a crítica ao alleo, neste caso aos castelanfalantes, xunto coa dicotomía entre o rural, simbolizado no personaxe de Minguos, e o urbano, que ten en Micaela a súa representación máis cómica.

O 22 de abril de 1919 preséntase ao público na Coruña o Conservatorio Nazonal de Arte Gallego, creado pola Irmandade da Fala da cidade e dirixido por Fernando Osorio Docampo. Na súa estrea representáronse dúas obras: a peza *Uma anedota*, do dramaturgo portugués Marcelino Mesquita, e unha das obras máis recoñecidas do teatro galego, a comedia de costumes *A man de Santiña*, de Ramón Cabanillas. Esta obra, de temática amorosa e ambientada nun contexto fidalgo, “foi a consagração do idioma galego, a demostración de que o noso doce e rico idioma serve e axéitase para espresare as delicadezas do sentimento e os matices de dición mais finos e sotiles”⁴⁷.

Se en 1917 se iniciou a recuperación do teatro en galego, á altura de 1919 ese incremento do número de representacións en galego era xa máis que evidente. Cómpre destacar tamén o labor dalgúns escenógrafos como Camilo Díaz Baliño, que, ademais de pintor e escritor, foi deseñador dos decorados de moitas das

47. A Nosa Terra. Boletín Decenal, nº 87, 25/4/1919.

obras deste tempo, entre as que destacamos *A man de Santiña* e *O mariscal*. Segundo explican Lourenzo e Pillado Mayor (1979: 88), “o seu estilo caía dentro da estética realista do seu tempo, anque ás veces no motivo escenográfico pulaba o matiz modernista ou simbolista, que lle era tan querido”. Neste ano 1919 tamén ve a luz a comedia *Enredos*, de Leandro Carré, e a peza *Da superstición. Entre dous abismos*.

Non obstante, non só aumentou o número de obras representadas ou cambiaron os temas ou as postas en escena deses novos textos durante o período das Irmandades da Fala, senón que tamén mudou o xeito de concibir o teatro por parte dos dramaturgos, de aí que xurdisen enfrontamentos entre os distintos membros do Conservatorio. A estrea de *Donosiña*⁴⁸ de Xaime Quintanilla, que estaba pensada para maio dese mesmo ano 1919, avivou as diferenzas entre os dous sectores da agrupación, xa que consideraban que a temática da obra (o adulterio) non implicaba ningún tipo de aprendizaxe moral. A peza acaba por estrearse en Ferrol o 7 de abril de 1920. Co paso do tempo, estas desavinzas fixéronse máis acusadas e provocaron a desaparición do Conservatorio Nazonal do Arte Gallego⁴⁹.

En 1920 estréase a zarzuela de Heliodoro Fernández Gastañaduy *O Pote* ou *Pote Gallego*, o monólogo *Mexamorno en Viveiro*, de Ramón Armada Teixeira, e a comedia *Tolerías*, de Leandro Carré, que fora escrita en 1917. Dese mesmo ano 1920 está datado o manuscrito da peza de Ramón Cabanillas e Antón Villar Ponte, *O mariscal*, unha das pezas que representan esa nova liña dramática que defendían os renovadores⁵⁰. A obra, con subtítulo de “traxedia histórica en verso”, recupera unha figura fundamental da historia galega: o mariscal Pedro

48. A prensa da época dá noticia da modernidade da peza de Xaime Quintanilla, ao que sitúan nas filas do nacionalismo: “Quintanilla, coma Cabanillas e tódol-os inteleutuaes que figuran nas fias do nazionalismo, queren que o novo teatro seia un teatro europeo dinificador do idioma, capaz de darlle ô idioma un valor universal. Son contrarios, pol-o momento, a ise teatro dialeutal que rebaixa a língoa e arreda —sin razón alguna, pero arreda— a xente “ben” dos coliseus onde se representa. Queren primeiro un teatro “en galego” que un teatro galego. Queren un teatro no que latexen tódal-as esquisiteces modernas que nas obras de asunto rústico nin cadran nin poden pórse”. Vid. *A Nosa Terra. Boletín Decenal*, nº 90, 25/5/1919.

49. As dúas posturas encontradas eran as seguintes: por unha banda, a dos dramaturgos máis conservadores, representada por Xavier Prado “Lameiro”, Avelino Rodríguez Elías ou Leandro Carré, entre outros, que defendían que o teatro galego tería que axustarse ás liñas costumistas do teatro anterior, caracterizado polo ruralismo e o humorismo, e a postura dos dramaturgos máis renovadores, que apostaban por elaborar un tipo de teatro galego que fose moderno e que tivese como modelo as novas correntes da dramaturxia europea. Algúns dos renovadores foron Antón Villar Ponte, Fernando Osorio, Ramón Cabanillas ou Xaime Quintanilla, entre outros. Posteriormente continuarían esta liña os autores da xeración Nós.

50. Malia a súa prematura elaboración, a obra non foi publicada ata 1926 na Editorial Lar e a súa representación tería lugar décadas despois, en 1994, a cargo do Centro Dramático Galego.

Pardo de Cela. O argumento da peza trata a disputa entre os soldados casteláns, liderados polo capitán Mudarra, e o mariscal Pardo de Cela, que vive coa súa familia na torre na Frouseira. A traizón de Elvira, a criada do mariscal, é o suceso que provoca o desenlace final. En canto á estrutura, a peza está dividida en tres actos, estruturados á súa vez en xornadas, cadros e escenas, introducidos por un prólogo. A nivel compositivo, o máis interesante que presenta *O mariscal* é a confrontación entre Galicia e Castela, representada nos seus protagonistas, e a presenza da Raza, personificada na figura dunha vella. A mitificación de Pardo de Cela é, á súa vez, un enxalzamento da terra, Galicia, e da súa historia.

En 1921 ve a luz outro título de Xaime Quintanilla, *Alén*, unha peza que non está ambientada en Galicia, senón en Nova York, mais os personaxes son eminentemente galegos porque se expresan na lingua de noso. Esta peza, como explica Xosé Ramón Pena (2016: 477), remite ao saudosismo de Teixeira de Pascoaes. En febreiro deste mesmo ano tamén ve a luz a segunda obra teatral de Xesús San Luis Romero, *Rosiña*, que segue a liña temática do costumismo, as obras *Rexurdimento* e *O corazón dun pedáneo*⁵¹, ambas as dúas de Leandro Carré, e o monólogo en verso *Macías o Namorado*, de Uxío Carré Alvarellós.

Os diferentes cadros de declamación continuaron representando obras durante os anos posteriores⁵² á desaparición do Conservatorio, ata que en 1922 Leandro Carré funda a Escola Dramática Galega. Como explica Emilio Xosé Ínsua (2007: 73), “o máis significativo desta Escola [...] foi a regresión que protagonizou na selección de obras do seu repertorio: fixo desaparecer del os textos dos autores galegos máis renovadores e contentouse con escenificar unha e outra vez pezas costumistas escritas había varios lustros...”. As primeiras obras que representa a agrupación son a xa coñecida *Filla!* de Galo Salinas e *O corazón dun pedáneo*, do propio Leandro Carré. O 15 de febreiro de 1922, Leandro Carré publica en *A Nosa Terra* un artigo⁵³ en que reflexiona sobre a situación do teatro do momento e no que se observan os desencontros entre as diferentes agrupacións:

51. Este texto de Leandro Carré foi premiado no certame de comedias celebrado en Corcubión en setembro de 1921. Malia que a publicación é deste ano, a obra non se representará ata 1922, que coincide coa creación da Escola Dramática Galega.

52. Como explica Xosé Ramón Pena (2016: 462), “[...] durante a xeira 1919-1922 o Cadro levou a termo unha intensa actividade, se ben se operase, á vista dos espectáculos programados, un retorno ao teatro rexionalista”.

53. O artigo titúlase “Teatro galego. Algo sobre a arte dramática” e está asinado co pseudónimo Un vello actor. Este será o primeiro artigo da serie que Leandro Carré foi publicando en *A Nosa Terra* baixo diferentes pseudónimos ata o 31 de agosto de 1922. Vid. Silvana Castro García (2005): *Documentos para a Historia do Teatro Galego (1919-1924)*, A Coruña: Universidade da Coruña. Biblioteca-Arquivo teatral “Francisco Pillado Mayor”, páxs. 57-79.

Hoxe, pois, podemos dicir que o Teatro Galego é unha realidade xa que, se ben é certo que aparecen aínda moitas obras sen valor algún producidas por xentes que carecen dos coñecementos precisos para faceren unha labor de proveito, hai tamén quens, sentindo verdadeiro cariño pol-o Teatro, e con fé no seu porvir, estudan e traballan procurando seguir un camiño de melloramento na arte que practican.

En 1922 estréase o drama en dous actos *A xusticia pola man*, de Xosé Castro Lens, que fora premiada no certame teatral organizado pola Irmandade da Fala de Betanzos en 1919⁵⁴, o drama *Trebón*, de Armando Cotarelo Valledor, e *Da emigración. Almas mortas*, de Antón Villar Ponte, que trata o tema da emigración (sen deixar atrás o caciquismo e a crítica da situación do labrego) desde dous puntos de vista distintos: o do galego que emigra e o do galego que queda en Galicia.

A chegada da ditadura de Miguel Primo de Rivera en 1923 provocou que o teatro galego volveuse sufrir unha recesión importante, xa que diminuíu o número de representacións e desapareceron algúns dos grupos teatrais que se crearan con anterioridade. Ademais, a represión lingüística foi un factor fundamental para silenciar a voz que o teatro galego erguera desde a creación das Irmandades da Fala. A ditadura trouxo consigo a recuperación da actividade dos coros e o teatro en galego vinculouse exclusivamente ao folclore⁵⁵. Laura Tato (1997), igual que Manuel Lourenzo e Francisco Pillado Mayor (1979), data de 1923 a desaparición da Escola Dramática Galega. Esta estudosa explica que a última representación do grupo como tal tivo lugar o 21 de xaneiro de 1923 coa obra *¡Aínda vive!*,⁵⁶ mentres que outros autores datan o cese da actividade en 1926⁵⁷.

En 1923 ve a luz a comedia bilingüe *Sinxebra*, de Armando Cotarelo Valledor, da que se dixo que nela “hai unha fonda poesía e un bello tema desenvolto de xeito esquisito”⁵⁷. O máis interesante desta comedia non é tanto a súa temática, xa que estamos ante unha comedia de pazo con fondo amoroso, senón o tratamento que o autor fai da lingua. A peza representa diferentes variedades lingüísticas (galego, castelán e a mestura de ambas as dúas linguas) co fin de aproximar a peza á corrente do realismo.

54. Vid. “Pol-o teatro galego. O gran certame de Betanzos” e “Concurso de obras teatrales gallegas. Veredicto del jurado”, publicadas en *A Nosa Terra* e *La Voz de Galicia* respectivamente (en Silvana Castro García, ob. cit., 2005).

55. Como explica Emilio Xosé Ínsua (2007: 65), “Fíxose imposíbel, daquela, soste un teatro galego que fose alén dos espectáculos breves (folclóricos, naturalistas ou humorísticos) que servían de recheo aos festivais dos coros [...]”.

56. Vid. Henrique Rabunhal (1994), Manuel F. Vieites (1996) e Abuín González e Euloxio R. Ruibal (2000), entre outros.

57. Antón Villar Ponte: “O teatro galego” en *La Zarpa. Diario de los agrarios gallegos*, 24/4/1923.

Tras este breve percorrido polo teatro galego desde finais do século XIX ata mediados da segunda década do século XX, observamos que o teatro galego evolucionou de xeito considerable desde as primeiras obras rexionalistas, que se caracterizaban polo forte compoñente ruralista, o costumismo e a introdución da materia histórica. Nesa altura era preciso asentar os alicerces dunha dramaturxia galega que rememorase os episodios máis gloriosos da Galicia do pasado co fin de espallar a ideoloxía rexionalista daquel tempo. Co paso dos anos, o teatro galego evoluciona desa liña costumista, sentimental e melodramática cara a un teatro social e de natureza anticaciquil para denunciar a situación precaria dos labregos dentro dun réxime político-social marcado polo caciquismo, a escravitude dos foros e o drama da emigración. Non obstante, a renovación do teatro galego de comezos do século XX vén marcada pola creación da Escola Rexional de Declamación, a primeira agrupación de teatro que, aínda que de vida efémera, foi o primeiro paso para a consolidación dunha dramaturxia propia e foi, así mesmo, o precedente do Conservatorio Nazonal do Arte Gallego, que se creou en 1919 co impulso das Irmandades da Fala. Nesa altura, xunto coa aparición dos primeiros coros galegos uns anos antes, o teatro galego estaba máis que afianzado e bo exemplo diso foi o gran número de escritos e de representacións teatrais que tiveron lugar en Galicia desde 1916 ata 1919.

Porén, a medida que o teatro galego ía evolucionando, os escritores da época comezaron a ter desavinzas entre eles polo xeito de comprender a dramaturxia do seu tempo e, deste xeito, xurdiron dúas correntes fundamentais: a dos conservadores, que defendían que o teatro galego debía ser fiel á estética do costumismo, o ruralismo e o humorismo e a dos renovadores, que pretendían crear obras que superasen ese costumismo inicial para crear un teatro moderno ao xeito da dramaturxia europea. Estes conflitos provocaron que en 1922 Leandro Carré fundase a Escola Dramática Galega, unha agrupación que se centrou, fundamentalmente, na representación de pezas teatrais de natureza costumista das correntes anteriores. Estes primeiros pasos para a consolidación do noso teatro trúncanse coa chegada da ditadura de Miguel Primo de Rivera, xa que durante ese período diminúe o número de representacións e desaparecen algúns dos grupos que xurdiran durante eses anos. A ditadura (tanto a de Primo de Rivera como posteriormente a franquista), como ben apuntamos no primeiro capítulo desta edición, foi determinante non só para o desenvolvemento do teatro galego, senón tamén para o progreso da carreira literaria de Leopoldo Rojo Iglesias. A súa peza, *O cacique*, datada aproximadamente en 1924, continuaría a liña social e anticaciquil que inaugurou Manuel Lugrís Freire a comezos de século. A peza de Leopoldo Rojo denuncia a situación do campesiñado fronte ao cacique da vila nunha liña populista que incorpora elementos do melodrama como a fame, os abusos de poder ou as enfermidades.

Ademais, outro dos elementos que observamos no texto de Leopoldo Rojo é esa dimensión crítica, esa denuncia dos males da súa vila (e de Galicia na súa extensión) representados no personaxe do cacique.

2.2. Análise literaria

A información fundamental sobre *O cacique* de Leopoldo Rojo Iglesias proporciónaa o propio manuscrito, cedido polas persoas que se encargaron de coidar o autor ata a hora do seu pasamento. Esta muller, da que descoñecemos a súa identidade, entregoullo ao crego e poeta rural Xosé Antón Miguélez Díaz, que desempeñou labores eclesiásticos en distintas parroquias de Abadín durante máis de vinte anos.

O manuscrito está composto por 118 páxinas anotadas polo autor, das cales están numeradas todas a excepción da última, cremos que polo seu carácter inconcluso. O texto está incompleto, ben porque o autor non o rematou, que sería a opción máis factible, ben porque se perdeu co paso do tempo, do mesmo xeito que se perderían as páxinas correspondentes á 30, 31 e 32 do manuscrito. Pola nosa banda, decantámonos por considerar *O cacique* unha obra incompleta, tanto por esas páxinas que faltan no primeiro auto coma polo final, xa que observamos que Leopoldo Rojo deixa espazos en branco deliberadamente para completalos con posterioridade. Non temos constancia de que a prensa da época fixera alusión ao texto, nin tampouco sobre ningunha representación local que se estivese preparando en Abadín ou parroquias, polo tanto consideramos este texto absolutamente inédito. O texto non está asinado polo autor e non existen tampouco referencias concretas da data de elaboración do manuscrito.

A peza de Leopoldo Rojo enmárcase na liña teatral do costumismo social e anticaciquil, que se caracteriza por unha dimensión crítica próxima ao realismo para denunciar a situación política e social do Abadín da época, marcada pola influencia do caciquismo. A obra combina humor e traxedia e, a diferenza doutros textos desta mesma liña temática, non presenta un número reducido de personaxes nin tampouco sinxeleza formal, xa que a obra está construída en actos e escenas respectivamente. A continuación analizaremos os diferentes elementos d'*O cacique* de Leopoldo Rojo en relación co realismo costumista de corte social e anticaciquil que caracterizou boa parte do teatro galego dos primeiros anos do século XX.

2.2.1. Estrutura dramática e asunto da obra

O cacique é un drama de acción secuenciado en tres actos: *Escándalo*, composto por 23 escenas (páxs. 1-64); *Delitos*, dividido en 31 escenas (páxs. 65-117), e *Castigo*, do que unicamente se conserva o *dramatis personae* e os datos correspondentes ao espazo dramático do acto ([118]). A estrutura da peza debería de ser pechada por tratarse dunha obra dramática en que deberían estar claras as unidades que a compoñen, a concentración e a xerarquía dos distintos elementos, pero ao non estar completa, a construción textual queda aberta e terá que ser o propio lectorado o que se encargue de esclarecer, cos poucos datos que ten, o suposto final da obra.

As accións ou asuntos da peza, segundo a súa xerarquía, son os seguintes: a principal, que se corresponde coas fraudes do cacique no padrón do consumo, o intento de manipulación electoral e os enganos á xente da vila e aos dirixentes da política local; e a secundaria, que sería a tentativa de asasinato do periodista Marcos Pagador ao final do segundo acto. Se dividimos as accións en patentes ou escenificadas, latentes ou suxeridas e ausentes tomando a referencia de García Barrientos (2000: 75), consideramos as xa citadas como as accións patentes da obra; as latentes serían a hipocrisía do pobo ante as fraudes da política local e a crítica implícita da prensa como medio de denuncia social, e as ausentes serían as que se corresponden co final da obra, pola natureza incompleta do manuscrito.

2.2.2. Espazo e tempo escénicos

As referencias espazo-temporais na peza *O cacique* son escasas, pero a través da documentación histórica e dos poucos datos que extraemos da obra podemos situar a acción dramática da peza en Abadín:

O CACIQUE

E que nacín, por cuco, ben de pes

Pr'azoutar n-os brañegos, ve-l-chí tes (páx. 4)

O substantivo *brañego* designa o habitante de Abadín das parroquias máis montañosas, tan cantadas por Noriega Varela, que serían Labrada, Montouto, Romariz e Fanoi. Esta é a única referencia ao espazo diexético xunto con “Autamento de Borregos, porvincia d’a Burrámea” (páx. 1), que non proporciona ningún dato concreto sobre a localización da peza. Os espazos dramáticos da obra son, por unha banda, a casa do concello onde o cacique e o seu fillo desenvolven os labores de secretario e escribente —tamén as inmediacións, onde se sitúa Marcos Pagador— (1º e 2º acto) e, por outra, a sala da Audiencia Provincial na que xulgan ao cacique (3º acto).

En canto ao tempo diexético, a acción sitúase nos últimos meses de 1923, pouco despois do golpe de estado de Miguel Primo de Rivera, que tivo lugar o 13 de setembro de 1923. A única alusión que documentamos no texto, en boca de Mingos da Pucha nunha conversa co cacique, é a seguinte:

MINGOS

É millor

Que falen algo d'a guerra

O CACIQUE

Non se sabe nada certo

Y-hastr'a prensa non ten merto

Pois s'un mente, outro pior (páx. 43)

As mostras de verosimilitude do texto, centradas no cacique como personaxe principal, permítenos unha contextualización máis fiable da peza teatral que analizaremos na parte terceira e quinta deste estudo. O tempo escénico da obra desenvólvese nun só día, que comprende a chegada dos concelleiros para asinaren o padrón para o reparto do consumo e o das sesións, a comida posterior co cacique e co fillo, a tentativa de amaño electoral e o ataque do cacique a Marcos. As didascalias, a excepción das dos comezos dos tres actos, non proporcionan practicamente ningunha información relativa ao espazo e ao tempo dramáticos:

AUTO PIRMEIRO

Cuarto das sisiós d'o Autamento de Borregos, porvincia da Burrámea. O cuarto ten dúas mesas, tallos e talloás, papés, padrós d'o consumo, de cédolas y-outras cousas que s'estilan n'istes sitios. As mesas están no fondo d'o remate frent'a frente d'o qu'olla, y-o cacique cara pra xente. A dreita d'a parede d'este cuarto, hay un celeiro (vestibulo) e n-él, un tallo de pedra pra se sentar quen chega. Preto d'est'asento hay a porta d'a entrada, y-o frente d'ela, na parede d'o outro lado, outra porta que d'a pra drento. A dreita d'o celeiro vese a rúa, que vai por diant'a casa d'o Autamento. As ventás que fagan falta, xaora que as ha de ter a casa pra n-estar as escuras; traxes galegos (?) (paxs. 1-2).

AUTO SEGUNDO

O esceneiro amañado coma n-o principio d'o auto pirmeiro, y-o cacique sentado de cu n-unha silla ocarón da mesa y-esta cara prá xente remexendo no padrón d'o consumo. Na rúa ha d'haber un recuncho pra s'acultar Marcos (páx. 65).

AUTO TERCEIRO

Sala ou cuarto d'a Audencia porvincial con todos os seus trecolos ou aveños. N-o frente ou seña o fondo están os maxistrados; no frente de diante, frent'o detrás a mesa d'o sacreteiro; a dreita o defensor y-a esquerda o fescal; os xurados no seus tallos polos lados com'e uso (páx. [118]).

Como se pode observar, a descrición do acto intenta ser o máis exacta posible e o autor non escatima en alusións ao mobiliario, á configuración dos espazos e á situación dos personaxes. Practicamente toda a acción da obra se desenvolve en espazos pechados, por unha banda o concello e por outra a Audiencia Provincial. Porén, observamos un dobre xogo espacial entre o que acontece no interior da sala do concello e o que Marcos escoita e observa desde a rúa, que vai ser o motivo do conflito final entre o xornalista e o cacique.

2.2.3. Personaxes

O cacique é unha obra que presenta un grande elenco teatral ou *dramatis personae*, xa que conta con sesenta personaxes, algúns deles provistos de nome e outros soamente mencionados polo seu oficio ou mediante alusións á súa fisionomía ou xeito de proceder: “do Medo”, “Mata-dreitos”, “Burriño”, “Pagador”, “Boca-averta” etc. Non é de estrañar que todos os personaxes que compoñen esta peza sexan homes, que eran os que se encargaban da política e do resto de tarefas relacionadas con esta. As únicas alusións ao personaxe feminino son as que realiza un dos labregos na metade do primeiro acto, cando vai onda o cacique para pedirlle esmola

O PROBE

Teño a miña muller cega
E deitada n-a camiña
Teno enferma unha neniña
Tamén, y-eu veño buscar
Algo a ver se mato a fame
D’elas (páx. 50)

a que fai Pepe Firmón cando no segundo acto lle comenta ao cacique que Xuana, a viúva dun tal Farruco, estaba enferma “D’estérico amáis de raxo / D’estámago” (páx. 100) e, ademais, que o marido “Zoupábai e todo” (ídem) e que quería deixarlle todo o seu capital ao cacique e a da denuncia a Xan do Saco porque a súa muller rozou “as ervas novas da anada” (páx. 105) do curro que lle vendera a Farruco de Ervellás. Estas breves mencións da figura da muller non presentan maior transcendencia nas accións principais da obra, centradas exclusivamente nos personaxes masculinos.

2.2.3.1. O cacique

O personaxe principal da peza é o cacique, que é o que lle dá nome á obra, Alberto Comedor, o secretario do concello. Desde un primeiro momento o cacique expón sen reparos o seu modo de vida, que non é outro que a fraude e o agravio aos labregos desde a súa posición dentro da política municipal:

¿Ti non sabes que, por burros,
Todo eso fan e ficeron
Porque nunca lus tiveron
Yses labregos cuturros?
...
Sempre tiven descontado
Que para sí foi o labrego
O máis solene borrego
Sin sentido e desleigado (páx. 3)

O cacique, ademais de mofarse dos traballadores, burlase tamén do uso que estes fan da xustiza, fiándose del e da súa corporación en vez de acudir en axuda para resolveren os seus litixios:

E ten, meu fillo, en conta qu'ó xuzgado
Pr'os burros e un inferno condanado
Moitos e d'eles elí mismo van
Mete-l-os cartos de comprarl-o pan
Non n-as maus d'as personas d'a xusticia
Senón n-as nosas cheas d'avaricia. (páx. 6)

O conflito do cacique comeza cando Milchor do Correo lle conta que atopou o fillo de Xan Pagador, Marcos, escoitando na rúa o que dentro do concello falaban el e o seu fillo Albertiño. Tras xurar vinganza contra Marcos, entran os concelleiros e o alcalde, Xeneroso do seu Povo. O cacique insta os concelleiros e o alcalde a asinar —sen revisar— os papeis das sesións do concello e os papeis do reparto do consumo. O segundo acto comeza co cacique manipulando os papeis do consumo mentres Marcos asexo desde fóra. Nesta segunda parte da obra, o cacique eríxese como poder principal para solucionar os males da xente da vila, do alcalde e dos demais concelleiros.

O final das intrigas do cacique pono Marcos cando vai entregar ao concello os trinta pesos que debía seu pai. O cacique reclámalle o doce por cento de interese e negase a asinarlle un recibo de pagamento. Marcos ameázao con descubrir na prensa todas as fraudes e o cacique intenta agredilo, primeiro coas

súas propias mans e despois disparándolle cun revólver. Ao final do acto, o cacique amosa arrepentimento polo acontecido como se pode observar no seu derradeiro monólogo:

O CACIQUE

Pro non teño refuxeiro
Conmigo, non sei que è
Non podo acoubar, afé...
Matar un home... eu lixeiro
Fun de máis... ¡Ay quen pudera
Volverll'a vida!... O delito
Estame tocando o pito
E nin por nada o quixera (páx. 114)

O arresto do cacique e o traslado de Marcos ao hospital pechan este segundo acto e, en certo modo, tamén a obra, xa que o contido do terceiro acto, “Castigo”, se descoñece.

O cacique Alberto Comedor é transunto de Daniel Díaz Paz (1875-1938), fillo de Marcelino Rivas Blanco e de Visitación Morado Edrosa. De ideoloxía política lazcanista, Daniel Díaz Paz desempeñou diversos cargos na xustiza e na política locais, igual que seu pai, que fora secretario do Concello de Abadín durante case unha década. Ademais de xuíz e secretario do xulgado, Daniel foi tamén secretario do concello, case de maneira ininterrompida, desde 1915 ata 1933. Porén, en novembro de 1923 é arrestado xunto ao alcalde Aquilino Pernas e posto a disposición do gobernador por varios delitos de falsificación de sinaturas de concelleiros en actas de sesións, nomeamento de vogais das comisións parroquiais de avaliación do reparto de arbitrios e cobro por expedientes de exención do servizo militar.

Das probas practicadas durante a vista das causas, os concelleiros de Abadín recoñeceron as súas propias sinaturas nas actas, malia que dubidaban da súa autenticidade; defenderon a legalidade das votacións para o nomeamento de vogais asumindo que as actas foran redactadas polo acusado e declararon que os cobros dos “quintos” eran retribucións por facer a solicitude que encabezaba os expedientes da exención do servizo militar. Coa finalización do proceso penal, Daniel Díaz Paz renuncia ao seu cargo de secretario do concello e o caso pasa a cargo do xulgado de Instrución de Mondoñedo. Tras pagar unha fianza de 23.000 pesetas sae do cárcere o 17 de novembro dese mesmo ano e queda suspendido de emprego e soldo. Porén, seis anos despois, en 1930, volve asumir a secretaría do concello ata 1933 e rexenta unha tenda de ultramarinos na planta baixa da casa consistorial de Abadín.

A similitude entre os acontecementos plasmados na peza *O cacique* e o proceso contra Daniel Díaz Paz lévanos a pensar que Leopoldo Rojo tomou a figura do antigo secretario do concello para crear o seu personaxe do cacique.

2.2.3.2. Marcos Pagador

Marcos Pagador é o antagonista da obra. De oficio xornalista, Marcos é a representación do pobo, do cambio, da confianza na xustiza e no futuro:

MARCOS

As douradiñas espigas
Que naceron pra manter
A xente de bon xacer
Mal será que tu as consigas (páx. 7)

No extenso primeiro aparte, Marcos fai tamén referencia á idea que cantaran anteriormente Francisco Añón (“Ai esperta, adorada Galicia / dese sono en que estás debruzada / Do teu rico porvir a alborada / Polo ceo enxergándose vai”) ou Eduardo Pondal (“Non des a esquecemento / da inxuria o rudo encono / desperta do teu sono / fogar de Breogán”) do espertar do pobo galego:

MARCOS

Lástima fora labregos
Ei, erguerse d’ese sono
Que fai d’o caciqu’o dono
D’os homes que non son borregos (páx. 8)

Marcos permanece fóra da casa do concello practicamente en toda a obra ata case o final do segundo acto, ben na rúa ao lado da porta, ben asexando e oíndo a través da ventá. O personaxe convértese en testemuña directa dos amañs do cacique ata que ao final do segundo acto acode á casa consistorial para pagar unha débeda de seu pai. A contenda entre o xornalista e o cacique remata con Marcos moribundo e co cacique no cárcere. Este personaxe, xunto co do cacique, é o único redondo da obra porque presenta unha gran complexidade ideolóxica que cambia ao decorrer da acción.

2.2.3.3. Albertiño

Albertiño Comedor é o herdeiro do cacique, que desenvolve os labores de escribente no mesmo concello ca seu pai. A súa participación activa na obra é escasa, aínda que sempre está presente servindo e acompañando o pai. Nun diálogo co cacique na primeira escena do primeiro acto, Albertiño advértelle que os tempos están cambiando e que os labregos non son tan confiados coma antes:

O FILLO

Papái... n-e d'obrigacion
Vir c-o regalo ô labrego
Y-agora xa n-è tan cego
E perde n-a devoción (páx. 2)

Albertiño pídelle ao cacique prudencia nas súas palabras por medo a que alguén as escoite. O carácter cauteloso do fillo contrasta co do pai. Albertiño intenta axudar a seu pai durante a refrega con Marcos, condicionado polo medo e polo poder patriarcal. Descoñecemos cal é o final de Albertiño na obra, así como tamén o do resto de personaxes cómplices do cacique.

2.2.3.4. A corporación municipal

Neste amplo apartado facemos referencia aos concelleiros Xan Calado, Peruxo da Casa, Xacinto do Bordelo, Nelos Queimado Medoso, Farruco do Medo, Freilán Mata-dreitos, ao porteiro Milchor do Correo e ao alcalde Xeneroso do seu Povo. Como podemos observar, o autor dotou de nome satírico a todos os membros da corporación municipal para manifestar a súa posición a respecto da política da época. Durante o desenvolvemento da acción os distintos personaxes amosan as súas reticencias de cara ao cacique, pero finalmente acceden a comer con el e co seu fillo e a asinar os papeis das sesións e os padróns para o reparto do consumo. As palabras de Marcos son reveladoras a este respecto:

MARCOS

Berrades o que moledes
Co consumo; condanades
O probe, e nunca mirades
Pra y-alma que drento tedes (páx. 45)

2.2.3.5. O pobo

Cando falamos de pobo referímonos ao conxunto de personaxes que non pertencen á corporación municipal nin tampouco á familia do cacique. Trátase da xente da vila que, do mesmo xeito que os concelleiros e o alcalde, aparecen caracterizados: Xan Burriño, Pepe Payolo, Andrés do Amaño, Antón Boca-averta, Pepe Firmón, Gorgorio do Carto, Farruco de Ervellás, Xan do Saco... A presenza do pobo é máis representativa no segundo acto cando se suceden as visitas ao cacique para que este lles solucione os diferentes problemas da vida cotiá, como son, por exemplo, os preitos entre veciños por mor da explotación dun curro, a enfermidade dun burro, a exención do servizo militar dun fillo etc. O conxunto de personaxes do pobo son ideoloxicamente

planos, é dicir, presentan menor complexidade e non cambian ao longo da obra. Neste grupo atopamos tamén os presidentes das mesas electorais, os axentes, o xuíz e o secretario e os catro gardas civís que deteñen o cacique ao final do segundo acto. En canto ao *dramatis personae* do terceiro acto citamos o presidente da Audiencia, dous maxistrados, un fiscal, un secretario, doce xurados e dous “soprefaltas” e un porteiro.

2.2.4. Estilo

A peza *O cacique* está escrita en verso e presenta un patrón rítmico homoxéneo, consonántico na práctica totalidade da obra. En canto á métrica, o texto presenta variación estrófica, é dicir, nalgúns casos o autor non emprega os metros de xeito estrito. A estrofa que predomina no texto é a redondilla, aínda que non presenta en todos os casos o esquema habitual dos catro versos octosílabos, senón en combinación con verso tetrasílabo, pentasílabo, hexasílabo ou heptasílabo:

O CACIQUE

Pro nin un queixo
Nin manteiga, nin xamós
Nin chiculture ou lacós
Volvom’o pensalo teixo (páx. 2)

Ademais das redondillas, o texto presenta outras formas métricas en arte menor como pareados, sextillas e octavillas. Porén, o autor introduce tamén o verso de arte maior, o hendecasílabo, fundamentalmente nalgúns monólogos do cacique, en certas intervencións dos demais personaxes e na lectura do xornal durante a comida co alcalde e cos concelleiros:

O CACIQUE

Se burriño e o alcalde y-os concexás
Piores inda son os animás
Qu’acaban de sair, pois que viñeron
Cochar os falcatrúas que ficeron
Outros. Agora o burro d’o alcalde
Págall’a multa o povo, èl sai de valde (páx. 88)

O ALCALDE

Com’haxa pra fumar, aunqu’adoeza
O bandullo de fame, n’hay probeza
Anqu’os filliños choren c-a xeadá
N-o corpo e máis nos pes, n’importa nada... (páx. 27)

O estilo do discurso dramático na obra *O cacique* caracterízase pola heteroxeneidade, xa que contempla diversas funcións teatrais entre as que destacamos a función pragmática, o humorismo e a ironía, tan presentes no texto; a función caracterizadora, que proporciona datos sobre a psicoloxía do personaxe, ben de xeito explícito, ben de xeito involuntario, e a ideolóxica ou didáctica, por tratarse dun texto político e anticaciquil, que describe un contexto social moi determinado.

O discurso teatral contempla dúas formas de desigual representación no texto, o discurso dramático e o discurso acoutado. O discurso dramático d'*O cacique* está constituído maioritariamente por diálogos, que se desenvolven en forma de coloquios entre os distintos personaxes. Non obstante, a peza presenta tamén formas monoloxais —como as anteriormente citadas— e apartes, normalmente en boca de Marcos Pagador, enunciados desde o exterior da casa consistorial. No que respecta ao discurso acoutado, na peza de Leopoldo Rojo Iglesias predominan as aposicións persoais, que proporcionan información sobre a situación corporal, a psicoloxía do personaxe e as accións que realizan todos eles. As aposicións espaciais están tamén presentes pero en menor medida, sobre todo ao comezo dos distintos actos.

A respecto do tipo de lingua utilizada, *O cacique* caracterízase pola recreación da fala popular, xa que o autor crea unha peza que se constrúe en base a un rexistro lingüístico case dialectal, que representa a fala de Abadín.

2.2.5. Público e ideoloxía

O cacique é unha obra de natureza política, anticaciquil, que centra a súa atención no personaxe do cacique Alberto Comedor. A figura do cacique tivo moita presenza na literatura galega en xeral e no teatro en particular: Lugrís Freire, Villar Ponte, Nan de Allariz, San Luis Romero, Charlón e Hermida... Deste xeito, a figura do cacique foi trasladada a escena como representación da realidade política do primeiro terzo do século XX. Nalgúns casos, o cacique aparece animalizado, como por exemplo na peza *A ponte* de Lugrís Freire (1903: 18):

ANTON

Os lobos son as feras de máis falsías. Hai ovellas que
fan de xurados, que obedecen ó lobo, ó cacique. Vosté ben o sabe.

Esta animalización do personaxe do cacique aparece tamén na peza de Leopoldo Rojo, aínda que non en forma de símil, senón coma unha forma de chamarse a si mesmo:

PERUXO D'A CASA

Eu (*Enfiándose'o cacique*) Tamén m'alegro qu'esteña
Bon D. Reberte

O CACIQUE (*Encomodado*)

Qu'eu teña
Ese nome, naid'o oyéu

PERUXO

Logu eu mal atervaría

O CACIQUE

Alberte, burro, ou «Alberto»

PERUXO

Alberte burro... (páx. 13)

A mensaxe ideolóxica que amosa o texto é a realidade opresiva do pobo ante os abusos das autoridades locais. Outras cuestións como a afirmación da identidade, a reivindicación social e a dignificación da patria, Galicia, están tamén presentes no texto, as primeiras simbolizadas no personaxe de Marcos Pagador, e o canto á terra na cántiga que Mingos e Peruxo recitan durante a comida co cacique, o alcalde e os demais concelleiros:

MINGOS E PERUXO

...
Galicia, ti tel-o deño...
N-os teus eidos d'hermosura
Sempre sobrou a fartura
Y-eu amor meigo che teño
Y-a pintar eiquí non velo
Nin a mitá d'a verdá
Y-o teu retrato fara
Soilo o ceyiño estrelado
Pro no corazón pechado
Teño o teu amor, mamá
Galicia, maiciña miña
Chámame pra cabo ti
Os que ben lonxe d'eiquí
Buscan o pan y-a fariña
Berra que veñan axiña
D'América c-un forcado
Pra matar o condanado
Que tarruxa os nosos dreitos
O que chaman os seus feitos

O cacique revirado

A apoloxía á loita é outra das reflexións que extraemos do texto xunto co enalzamento da patria e a crítica á emigración. A situación política de Galicia é tratada por outros autores desde a emigración, por exemplo en *Recordos d'un vello gaiteiro* (1904) de Nan de Allariz, no que o poeta canta as virtudes da patria namentres reconece a “escravitude” do pobo galego por mor da política:

Galicia, ise pobo heróico
que é de virtudes modelo
sigue sendo o pobo escravo
d'uns cantos politiqueiros
sin dinidá é sin vergonza;
pobo de caciques cheo,
pobo á quén o zumo esprimen
en todo o tempo os gobernos
de Madrí [...] (Nan de Allariz, 1904: 6)

A confrontación Galicia-España⁵⁸ non está presente na obra *O cacique*, polo menos de xeito tan evidente como nas pezas doutros dos seus contemporáneos, aínda que é interesante o tratamento que o autor realiza da diferenza xerárquica entre os concelleiros, o alcalde e o cacique, en clave irónica e ridiculizante nalgúns casos. Os concelleiros diríxense a eles con frases en español, que son representadas no texto entre comiñas: “Con salú «lo cuenten»” (páx. 13). A función enfática de “lo cuenten” obsérvase noutros exemplos ao longo do texto, por exemplo en “mayoría” e no “Alberto” da disputa entre Peruxo da Casa e o cacique cando o primeiro lle chama “Don Reberte” en vez de don Alberte ou Alberto.

Case ao remate do segundo acto, cando deteñen o cacique, unha voz externa, que entendemos que é a do xuíz pola referencia que proporciona a anotación, reflexiona sobre a idea da xustiza como virtude, que excluriría as intrigas da política local:

S'as gadoupas d'a ley n-acadarmaran
Os criminás xa non houbera vida
Que sempre foi a cousa mais quirida
E todos us os outros se mataran
Y-este cacique fer ha dir a audéncea
Metérselle n-a mau a un bon xurado
Y-alí non ll'ha valer ser revirado

58. A tensión entre Galicia e España é un motivo temático frecuente no teatro galego do primeiro terzo do século XX. A obra máis representativa a este respecto é *A costureira d'aldea* de Manuel Lugo Freire, que viu a luz por primeira vez no número 6 de *El Eco de Galicia*. Os textos galegos da diáspora —véxase Nan de Allariz, por exemplo— caracterízanse polo sentimentalismo e o folclorismo, pola exaltación da lingua galega e dos galegos, que naquel tempo eran ridiculizados pola presión da lingua castelá en América.

Nin a sorna d'un home sin concéncea
A xustiza e virtú que ven d'o ceyo
E con ela non viven os caciques
Porque lles creba todol-os paliques
O mesmo que paveas de centeyo
A xusticia e máis goapa qu'as roseiras
Máis crara qu'os diamantes alumosos
Máis gustosa qu'os meles máis dulzosos
E máis pura qu'estrelas feiticeiras (páxs. 116-117)

2.3. Análise lingüística

A inexistencia dunha norma consolidada⁵⁹ explica que *O cacique* de Leopoldo Rojo Iglesias, ao igual que outras obras coetáneas, presente abundantes vacilacións ortográficas e morfolóxicas. Para paliar a carencia dunha normativa que lle servise de guía e para escapar de formas castelás, o de Fanoi bota man de solucións interdialectais, hiperenxebrismos e vulgarismos. Así e todo, non logra sortear os abundantes castelanismos que na época debían estar xa moi entendidos.

A continuación realizaremos unha análise lingüística das características gráficas, morfolóxicas, léxicas e sintácticas presentes na obra *O cacique*.

2.3.1. Nivel ortográfico

a) Sistema gráfico

Combínanse os grafemas <i> e <y> (*ley, hay, diarios, obediencia*) para a representación do fonema /i/, sen que se poida establecer unha regra no seu uso. Así e todo, parece existir unha tendencia no emprego de <y> para representar a conxunción copulativa cando vai seguida dunha palabra que comeza por vogal, aínda que isto non se cumpre de xeito sistemático (*y-o alcalde/ vaite e adios*).

59. O primeiro intento normalizador realizado por unha institución a comezos do século XX foi o levado a cabo polo Seminario de Estudos Galegos: *Algunhas normas pra a unificación do idioma galego* (1933) e *Engádega ás normas pra a unificación do idioma galego* (1936). Malia que os acontecementos históricos impediron a aplicación destas propostas, o modelo de lingua que se foi forxando entre 1900-1936, “estaba moi distante da lingua popular, con abundantes cultismos, en parte adaptados á fonoloxía galega [...] e cunha sintaxe tomada dos estándares románicos”. As Irmandades da Fala tiveron moito que ver na consolidación deste modelo, pois procuraban unha “lingua culta que permitise produci-lo mesmo tipo de textos que se encontraban nas linguas de cultura”. Vid. Xosé Luís Regueira (2003): “Lingua falada e estándar escrito: O galego desde o Rexurdimento á modificación ortográfica do 2003”, *Galicia desde Salamanca*, 4, páxs. 195-196.

Canto ao uso de <b/v>, documentamos abondosos exemplos que difiren da norma actual: *gaveta*, *valeiro*, *bellos*, *berza* etc. O mesmo ocorre co <h>, pois en varios vocábulos evidénciase o influxo do castelán (*hastra*, *hovos*, *hirmáus*, *ehí*), mentres que noutras o autor parece descoñecer o criterio etimolóxico que aconsella o seu uso (*ei*, *oxe* etc.).

b) Acentuación gráfica

Os signos de acentuación que se empregan n' *O cacique* de Leopoldo Rojo, sen un criterio unificado, son o agudo, o grave, o circunflexo e a diérese.

O acento agudo

Na acentuación das palabras oxítonas rematadas en vogal, seguidas ou non de -n/-s, obsérvase unha gran vacilación: *acó/sera*, *sisiós/leos*, *pillabán/seucion*. Ademais destes casos, o autor tende a acentuar as agudas rematadas en ditongo decrecente: *enseñóu*, *tardéi*, *metéu*, aínda que non de xeito sistemático (*estou*).

Con respecto ás palabras paroxítonas, acentúanse as formas verbais de P3 seguidas do pronome clítico, tanto as rematadas en ditongo decrecente (*cobraréiche*, *éino*, *váilles...*), como as rematadas en vogal (*háse*, *háme*, *pónme...*). Noutros casos non parece existir un criterio claro á hora de acentuar este tipo de palabras: *rabéno*, *árbres*, *pacéncia*.

Nas formas proparoxítonas tamén se evidencia unha constante vacilación, pois a carón daquelas con acento (*déitate*, *gráceas*) rexístranse abundantes exemplos sen el (*sintoo*, *mandoo*, *egoa*, *vamonos* etc.).

En relación aos hiatos, a flutuación tamén é notable. Márcanse con acento gráfico palabras como *súa* ou *río*, mais noutros casos o autor prescinde del (*ouir*, *einda*, *oistes* ou *xudio*).

Tampouco se segue un criterio fixo na acentuación dos pronomes persoais (*tú/tu*, *tí/ti*, *mín/min*) nin dos demostrativos; malia que se tende a empregar os demostrativos acentuados para as funcións pronominais (*éste esquirbindo*; *y-aquél remexendo*), non sempre se segue este parecer (*non e hora esta d'eiquí s'escapar*).

Os monosílabos presentan o mesmo problema que os casos anteriormente comentados, pois Leopoldo Rojo non segue un criterio unificado á hora de acentualos. Diferenciamos dous tipos de monosílabos no texto: as formas

homógrafas e aquelas outras sen anfiboloxía. No primeiro grupo inclúense a P3 do presente do verbo *ser* e *dar*, así como os adverbios de afirmación e de cantidade que alternan entre as formas con acento e as sen el: *é/e*, *dá/da*, *si/sí*, *máis/mais*. Inclúense no segundo grupo verbos e pronomes interrogativos: *quer/quér*, *qués/ques*, *ve/vé*, *quén-o dixo?/ Quen vai?*

Ademais dos exemplos anteriores, o acento agudo utilízase para sinalar os encontros vocálicos producidos por fonética sintáctica, xunto co guión ou o apóstrofo: *pons'áscoitar*, *y-éu*. Tamén se usa para como marca de contracción da preposición *de* co artigo (*cuarto dá Audencia*).

O acento grave

Emprégase no texto con diferentes funcións. Unha delas é indicar a abertura da vogal palatal de grao medio: *merèce*, *bebèmos* (presente de subxuntivo), *è* (conxunción), *è* (verbo *ser*), *és*, *què* (conxunción comparativa). Así e todo, a tendencia maioritaria é a de non sinalar a abertura: *calaremos*, *ganaremos*, *e* (verbo *ser*) *e* (conxunción).

O autor usa tamén o acento grave nas contraccións da preposición *a* co artigo (*òs seus*, *ò dreito*, *à unha*) nos encontros vocálicos producidos por fonética sintáctica (*agas'ò cacique*, *com'òs outros*, *mandè êsteña*, *aqu'èla* etc.).

Chama a atención o acento na preposición *hastrà*, xa que non responde a ningún dos criterios mencionados anteriormente.

O acento circunflexo

A función maioritaria do acento circunflexo nesta obra é marcar os encontros vocálicos de fonética sintáctica, en moitos casos xunto co apóstrofo ou co trazo: *agor'â cencia*, *pr'ônhas*, *hastr'âs aleucíos*, *n-ô vin*.

Tamén se emprega nas contraccións das preposicións *con*, *de* e *a* co artigo: *ô labrego*, *cô consumo*, *d'ô año*, *vir c-o regalo ô labrego*.

A diérese

Utilízase para indicar a pronuncia hiática de ditongos crecentes (*crianza*, *diários*), decrecentes (*săudar*) e homoxéneos (*müiñeira*). Mais non sempre cumpre esta función, xa que en ocasións úsase para advertir da síncope vocálica (*prö*).

c) Apóstrofo

No texto *O cacique*, o apóstrofo emprégase para sinalar:

- A contracción da preposición *de* e *en* cos artigos, demostrativos e pronomes persoais tónicos: *d´a, n´unha n´istes, d´esa, d´el, n´Él*.
- A elisión da vogal en posición final de palabra cando a seguinte comeza por vogal: *frent´a, sempr´ando, pod´escapar*.
- A reprodución da prosodia do galego: *a´sperencia, n´hay; xa´stá, xa´aspagará, pr´acó*.

d) Guión

O autor emprega o guión para indicar fenómenos de fonética sintáctica que se producen nos seguintes contextos:

- Contracción das preposicións *por*, *con* e *en*, seguidas de artigo, demostrativo ou pronome tónico de P3: *n-a devoción, n-esta terra, po-la rúa, c-unha, co-iles*.
- Alomorfo do artigo acompañando unha forma verbal: *mete-l-os cartos, tel-a vista chusca* etc.
- Alomorfo da conxunción copulativa *e* seguido de vogal: *y-outras, y-aquel, y-agora*.
- Outras contraccións propias da fala: *n-ârtesa, vel-elí* etc.
- Ausencia de velaridade da nasal alveolar final seguida de pronome: *quen-o quer, ben-o sei, no-no fará* etc.
- Adverbio de negación *non* apocopado: *n-o fará, no-mo* etc.

Ademais de servir como marca dos fenómenos de fonética sintáctica, o guión tamén se emprega para sinalar os pronomes átonos proclíticos e enclíticos: *non mo-tomes, è-me, enfiándolle-lo*.

2.3.2. Nivel fonético-fonolóxico

a) Vocalismo

A flutuación vocálica, especialmente en posición átona, é un dos trazos lingüísticos máis salientables d'O *cacique*. Na obra obsérvanse os seguintes fenómenos:

- Asimilación: *sisión, zarra*.
- Disimislación: *delor, aterno, acultan*.
- Fenómenos de adición vocálica:
 - Prótese: *amostrar, arroubar*.
 - Epéntese: *ceio, creio, a y-alma*.
 - Paragoxe: *sudore, papai*.
- Fenómenos de supresión vocálica:
 - Aférese: *tade* (estade), *ten* (estén).
 - Síncope: *pra, merto, hamos* (habemos).
 - Apócope: *vertú, verdá, caridá*.

b) Consonantismo

Nos grupos tautosilábicos formados por oclusiva/fricativa mais líquida téndese a substituír o segundo elemento por -r (*pruma, prantar, crariña* etc.).

A metátese de /r/ é un fenómeno que aparece en repetidas ocasións ao longo do texto: *probe, porveito, drento* e *estoutor*, así como a vacilación entre líquidas en posición explosiva (*miragre*).

A respecto dos grupos consonánticos detectamos os seguintes fenómenos:

- Redución de grupos heterosilábicos -mn-: só se rexistra un exemplo (*solene*).
- Vocalización do primeiro elemento dos grupos cultos heterosilábicos -ct-, -cc- e -bs-: *afeuto, leutura, aucións, seución, ouservación* etc.

Debemos comentar tamén a existencia dun trazo dialectal alleo á área dialectal de Leopoldo Rojo: o seseo implosivo en posición final de palabra. Rexistrámolo nos seguintes vocábulos: *lus* (2), *rapás* (2) e *ves* (3), que aparece xunto coa forma sen seseo *vez* (2).

2.3.3. Nivel morfosintáctico

a) Substantivo

No texto obsérvase unha tendencia á adopción da norma do bloque central no relativo á evolución dos sufixos latinos -ANA, -ANU (*hirmaus, mau, mañá*).

Polo que respecta á terminación -TATE/-TUTE, o autor combina solucións plenas a carón de formas apocopadas (*virtú, mitá, verdade*).

- **Xénero:** documentamos modificacións do xénero etimolóxico en palabras como *a costume* e *a sangue*, ao xeito das formas castelás.

- **Número:**

- As palabras agudas rematadas en -n: seguen as regras de formación do bloque central, eliminación do -n e adición de -s: *xamós, aleucíos, algús, comús*. Porén, no substantivo *cristián* aplícanse as regras de plural do castelán (*cristianos*).

- As palabras oxítonas rematadas en -l⁶⁰: seguen as regras de formación do bloque central; eliminación do -l e adición de -s (*papés, animás, municipás* etc.).

b) Adxectivo

Ao longo do texto o autor alterna entre a forma *bon*, a máis empregada e propia da súa área dialectal, con *bo*. Esta utilízase en tan só catro ocasións, fronte ás 17 aparicións de *bon*.

c) Artigo

O aspecto máis destacable do artigo é o seu uso acompañando os antropónimos (*O Marcos, levan o Marcos, sin falar c-o Marcos*). Así e todo, o habitual é que no texto os nomes de persoa aparezan sen artigo que os preceda (*Marcos Pagador chega.../ se ve vir Marcos Pagador*).

60. Para un estudo detallado sobre a formación do plural deste tipo de palabras vid. Ramón Mariño Paz (2011), “A variable morfolóxica *animais/animaes, animás/animales/animals* no galego contemporáneo”, *Revista Galega de Filoloxía*, 12, páxs. 73-113. (Dispoñible en: http://illa.udc.es/rgf/pdf/RGF_12_enteiro.pdf).

d) Pronome persoal

A forma maioritaria para a P2 é *ti*, mentres *tu*, propia da área dialectal do escritor, é usada só nun par de ocasións, posiblemente por considerala unha interferencia do castelán.

Nos pronomes tónicos de P3 e P6 obsérvase unha alternancia entre as formas *el/ eles*, as máis abundantes no texto, e *il/iles*, características da área lucu-auriense.

Polo que respecta ao pronome acusativo da P3, nalgúns casos o autor utiliza o alomorfo propio da súa área dialectal, *-i*: *botai, ollai, zoupai*.

Os pronomes da P4 e P5 máis empregados son as formas *nosoutros* e *vosoutros*, en función de suxeito, mentres que aquelas en función de complemento son *vosoutros* e *nós*, que alternan con *nosoutros*.

Merece tamén atención o pronome *comingo* (*quixo agarrar comingo*), por influxo do pronome átono *min*, rexistrado ata en cinco ocasións.

Canto á colocación do pronome, apréciase un uso conservador da lingua debido á interpolación do pronome (*me non contou, cando a el ben non lle pese, que a hirencia lle non papase etc.*). Isto contrasta cos casos en que a colocación do pronome infrinxe as regras gramaticais do galego (*se ven vir pola rúa/ se sentan*).

e) Outros pronomes

● Demostrativos

O paradigma dos demostrativos está composto polas formas *este/a(s)*, *esto*, *ese/a(s)*, *eso*, *aquel/a(s)*, *aquelo*. Tamén aparece un número importante de formas hipercaracterizadas con *i*, que, malia teren unha presenza significativa no texto, non superan en número ao grupo anterior (*distas sisiós, isa lei, iso é ventaxe etc.*).

● Indefinidos

No texto conviven a forma castelá *naide* (*nin naide n-a rúa achei*) e a galega *ninguén* (*sei que ningún quer nada*).

f) Verbo

Emprégase maioritariamente o SNP *-che* para a P2 do pretérito de indicativo (*oíche, acabache...*), mentres que *-ches* só se rexistra nun caso (*dixeches*).

Polo que respecta ás formas de imperativo, cómpre distinguir entre as propias da súa área dialectal, que presentan o SNP *-de* (*acabade, buscade, marchade...*), maioritarias no texto, fronte a outras solucións características doutras áreas dialectais do galego (*pasai, calá*).

Outra das características dos verbos presentes no texto ten que ver coa vogal temática. Así pois, observamos a neutralización desta vogal na P3 dos perfectos fracos da CII e CIII (*meteu, pareu*). A outra particularidade é o emprego da vogal temática *-e-* na P4 e P5 do presente de subxuntivo dos verbos da CII (*faiguedes, queiredes...*). Como xa vimos, o autor bota man do acento grave para indicar a pronuncia aberta desa vogal (*comèdes, bebèmos*).

Consideramos pertinente realizar neste punto un par de apreciacións sobre a morfoloxía dun grupo de verbos: *facер, traer, poder, saír, ser, ir, haber, dar* e *oír*.

Facer

No tema de presente o autor utiliza dous radicais, *fac-* (*facendo, facelo...*), propio da súa área dialectal e da maior parte de Galicia, e *fagu-*, característico das falas da metade occidental de Ourense. Estas dúas solucións empréganse coa mesma frecuencia ao longo do texto.

Con respecto á P1 do presente de indicativo, o autor alterna *faigo*, propio do nordeste das provincias da Coruña e de Lugo, con *fago*, forma maioritaria do territorio galegofalante.

No tema de perfecto existen tamén vacilacións, xa que se empregan dous radicais: *fix-* (*fixen, fixo*) e o etimolóxico *fic-* (*ficeron, fícen*).

Traer

O autor combina no tema de presente os radicais *tra-* (*tran, tras, traí*) con *trag-* (*trager*) e co radical castelán *traig-* (*traiga, traigo*). No tema de perfecto emprégase unicamente a base *troug-* (*trougo*).

Poder

Adopta solucións propias da súa zona (*poido, poida, puiden*), que contrastan coa escolla de formas doutras áreas dialectais (*podo, poda, pudera*).

Saír

Rexístrase un radical etimolóxico *sall-* (*sallades, sallan*) no presente de subxuntivo, mentres que no presente de indicativo e no infinitivo emprégase o radical sen *-l-* intervocálico (*non sai d'o seu mal*).

Ser

Utilízase o radical *señ-* no presente de subxuntivo, solución característica do nordeste da Coruña, norte de Lugo e dalgunhas falas de Asturias (*non seña o demo*).

Ir

Existe alternancia entre as realizacións dialectais e as tradicionais derivadas dos verbos latinos *IRE* e *VADERE*; *VADIMUS* (*se vamos pr'a choupana*), *IMUS* (*nosoutros ímonos*), *ITES* (*Pois ídevos e buscade en que comer*).

Haber

Para a P5 do futuro o autor emprega dúas formas: a sincopada *hamos* e a plena *habemos*. A empregada no texto con maior profusión é a primeira, característica ademais da súa área dialectal.

Dar

O máis destacable deste verbo é a utilización das formas de subxuntivo *día* e *días*, fronte *dea*, *deas*, maioritarias no territorio galegofalante.

Oír

Na peza rexístranse tres radicais que corresponden a diferentes áreas dialectais: *ouír*, *ouvir* e *oír*. O primeiro, máis conservador respecto ao latín *AUDIRE*, é propio da zona sur de Pontevedra e Ourense e rexístrase ata en tres ocasións no texto (*oieu*). Teñen aínda unha maior frecuencia de uso as formas con radical *ouv-* (*ouvir*, *ouvín*, *ouvira...*), características do sur de Pontevedra e Ourense. Malia que o radical *oí-* é o propio da área dialectal do autor, é o menos usado, pois só se recolle en dúas ocasións (*oíche*).

Aínda que Leopoldo Rojo recorre a diferentes solucións dialectais co propósito de construír unha lingua afastada do castelán, non é quen evitar castelanismos que xa debían estar bastante asentados (*vámonos*, *sentarse*, *seipa*, *salín*).

g) Algunhas particularidades sobre o adverbio, a preposición e a conxunción

• Adverbios

Canto a este grupo gramatical conviven n' *O cacique* dialectalismos (*eínda*), con castelanismos (*solo*) e vulgarismos (*despoixas*, *estoncias*, *adrento*). Realizaremos unha análise máis detallada destas características centrándonos nos adverbios de lugar e de tempo que aparecen na obra.

De lugar

Rexístrase unha ampla variedade. Os de tipo I presentan as seguintes posibilidades: *eiquí, equí*, característicos da zona lucu-auriense, (*véñens'eiquí dobragar/ pra vi-l-o equí regalar*) e *aquí e acó*, propias da área dialectal do autor (*Pr'aquí mesmo/ Veña pr'acó fogo*). Nos de tipo II só se emprega a forma *eí* (*dá conta eí d'ese xarro*) e nos de tipo III aparecen *elí* (*elí mismo van*), *alí* e *aló* (*outra alí/ leva ese xamón pr'aló*).

Cómpre salientar tamén a utilización do adverbio *atrais*, propio da fala mindoniense (*Vaise atrais*).

O adverbio *onde* (*i-alí onde as vexas*) alterna co castelán *donde* (*han volver por donde viñeron*).

De tempo

O adverbio *namentres* presenta varias formas: a galega *namentres* (*namentres acaban de firmar*) e as castelanizadas *entramentres*, *entramentras* e *namentras*, que son as máis abundantes (*entramentres a cucuña vou xibar a xent'axiña, deixai de barullar entramentras, namentras vaise c'o que sigue*).

• Preposicións

Nesta categoría gramatical atopamos formas dobres. Por exemplo, a preposición *desde* combínase con *dendes*, reforzada con *de* cando vai seguida dun substantivo (*dendes d'a cucuña, dendes d'hoxe*).

Emprégase tamén de maneira alterna a preposición plena *para* (*nunca para un argallo*) coa forma sincopada *pra*, a máis usada ao longo do texto (*pra faguer olleira*). Esta última aparece contraída co artigo determinado (*pras contas d'o Autamento*).

Gustaríanos tamén mencionar o uso da preposición *su*, variante de *so* (<SUB), que o autor utiliza en dúas ocasións (*¿Su as lousas lle non cabe, ou?, bota outro por su a porta*).

Outra das preposicións que merece a pena comentar é *sobor de*, variante de *sobre de*, con metátese de *r*, asimilación vocálica e desprazamento acentual (*sobor d'a mesa*).

• Conxuncións

Canto ás conxuncións, o autor emprega maioritariamente a conxunción sincopada *pro* (*Pro tes que lle mercar*), mentres que a forma plena *pero* rexístrase só dúas veces (*¿Pro canto quer logo?*).

Como conxunción concesiva utilízase *anque* (*non ten lei, anque fose o que comprase*), que “seguramente procede dunha adaptación do español *aunque*, con todo, non se pode rexeitar totalmente a hipótese de que proceda dunha redución popular de *aínda que*” (Ferreiro, 1999: 372).

As locucións conxuntivas empregadas no texto son *namentres que*, *mentres que* (*namentres que teña pan, mentres qu’eu ouse*), que conviven coa forma castelanizada *namentras que* (*namentras que se parola*).

2.3.4. Nivel sintáctico

A nivel sintáctico, os aspectos máis destacados deste texto son:

- A interpolación⁶¹ do adverbio de negación entre o pronome e o verbo (*chega e lle non responden/ para que lle non pase mal/ súas lousas lle non cabe?*).
- A colocación do pronome persoal nas construcións con infinitivo. Nas perífrases verbais en que existe un nexo entre o auxiliar e o infinitivo, o clítico sitúase entre ambos (*tes que o repasar/ tes que lle mercar*). Cando o infinitivo vai rexido por unha preposición, o clítico precede a forma non finita (*antes de o facer, adoita de lle pasar*).
- O uso conservador da preposición *en* co complemento directo⁶² para indicar a repetición da acción (*azouta no labrego*) ou a súa durabilidade (*apretar na xente, adeprender na lei*).

2.3.5. Nivel léxico

Ao igual que ocorre noutros planos lingüísticos, o léxico d’O *cacique* constrúese a partir de dialectismos (*irmau, mau*), hipergaleguismos (*ourente*) e abundantes vulgarismos (*esquirbe, pirmeiro, curazón*). Malia os esforzos de Leopoldo Rojo por evitar o influxo do castelán, a presión do idioma imperante faise notar en numerosas ocasións: *Dios, prisa, perdone, lengua* etc. Cómpre sinalar que o de Fanoi marca con aspas aqueles castelanismos que emprega de maneira consciente e cunha finalidade expresiva determinada («*Buenas tardes tenga*», *Con salú «lo cuenten»*).

61. Este é un trazo morfosintáctico do sistema lingüístico galego-portugués, documentado con bastante frecuencia nos textos literarios que van desde a Idade Media ata o primeiro terzo do s. XIX. “As palabras interpoladas que resultan hoxe máis produtivas continúan a ser, como na época medieval, o adverbio *non* e o pronome *suxeito*. Mais está claro que na actualidade o uso da interpolación diminuíu considerablemente [...]”. Vid. Freixiero Mato (2006: 183).

62. Para un estudo máis detallado sobre este tipo de construcións vid. Vitor Míguez (2015): *Los complementos con preposición en del gallego: una alternancia transitivo/oblicuo*. Traballo de fin de mestrado. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.

3. A PRESENTE EDICIÓN

Na presente edición reproducimos a peza teatral inédita *O cacique* tal e como foi elaborada polo autor, Leopoldo Rojo Iglesias, sen modificarmos o contido do texto. Non obstante, corriximos os erros gramaticais evidentes e os casos de ambigüidade producidos pola falta de convención no uso dos signos de puntuación.

Engadíronse a pé de páxina notas aclaratorias con información relativa á estrutura e ao contido da peza e, tras a edición do texto, elaboramos un glosario con aquelas palabras e expresións que consideramos que poderían ter máis dificultade de comprensión para o lectorado.

Ademais de reproducirmos a peza teatral d'*O cacique*, no apartado de Anexos engadimos algúns documentos relacionados coa vida do autor e coa súa formación académica e as composicións —poemas e artigos xornalísticos—, tanto en galego como en castelán, que documentamos da súa autoría e tamén aquelas asinadas con pseudónimo.

O CACIQUE

O CACIQUE

AUTO PIRMEIRO

ESCÁNDALO

PERSONAXES

O Cacique D. Alberte Comedor, sacreteiro
O fillo d'o cacique, ou seña Albertiño Comedor
Herdeiro, esquirbente
Xan Calado, concexal
Peruxo d'a Casa, id.
Mingos d'a Pucha, id.
Xacinto d'o Bordelo, id.
Nelos Queimado Medoso, id.
Farruco d'o Medo, id.
Freilán Mata-dreitos, id.
Pepe Firmón, síndico
Xeneroso d'o seu Povo, o Alcalde
Milchor d'o Correo, porteiro
Un probe d'as portas
y-o pariodista Marcos Pagador
Dous desconocidos

Cuarto d'as sisiós d'o Autamento de Borregos, porvincia d'a Burrámea. O cuarto ten dúas mesas, tallos e tallóas, papés, padrós d'o consumo, de cédolas y-outras cousas que s'estilan n'istes sitios. As mesas están no fondo d'o remate frent'a frente d'o qu'olla, y-o cacique cara pra xente. A dreita d'a parede d'este cuarto; hay un celeiro (vestibulo) e n-él, un tallo de pedra pra se sentar quen chega. Preto d'est'asento hay a porta d'a entrada, y-o frente d'ela, na parede d'o outro lado, outra porta que dá pra dentro. A dreita d'o celeiro vese a rúa, que vai por diant'a casa d'o autamento. As ventás que fagan falta, xaora que as ha de ter a casa pra n-estar as escuras; traxes galegos (?).

ESCENA I

O CACIQUE DON ALBERTE Y-O FILLO

O erguers'a manta que tap'o esceneiro, óllas'o caciqu'e mais o fillo, éste esquirbindo; y-aqué! remexendo nós papés d'o autamento, unha miguíña de tempo.

O CACIQUE
Ay Albertiño.

O FILLO
Ñiñore.

O CACIQUE
¿Que che parece, hom, d'est'ano
Que non veu ningún peisano
Traguer algo d'o sudore?

O FILLO
Eu que sei.

O CACIQUE
Pro nin un queixo
Nin manteiga, nin xamós
Nin chiculture ou lacós
Volvom'o pensalo teixo.

O FILLO
Papái... n-e d'obrigacion
Vir c-o regalo ô labrego,
Y-agora xa n-è tan cego
E perde n-a devoción.

O CACIQUE
Non fales eso, Albertiño.

O FILLO

¿E por que?

O CACIQUE

Pois porque si S'a xente falas esí
Larparás auga e non viño...
¿Ti non sabes que, por burros,
Todo eso fan e ficeron
Porque nunca lus tiveron
Yses labregos cuturros?

O FILLO

¿Que leite pensa muxir
Logo d'esa xente?

O CACIQUE

Moito
Reñendo e máis sendo enxoito
Danme o modo de vivir.

O FILLO

¿Pro, vostede, que maxina
D'a xente d'oxe?

O CACIQUE

A'sperencia
Pregada da miña cencia
Faim'a dobregar axina.
Sempre tiven descontado
Que pra sí foi o labrego
O máis solene borrego
Sin sentido e desleigado.
Y-o qu'o tempo m'enseñóu
Yeu puiden adeprender
Escoita se o ques saber.

O FILLO

Fale logo.

O CACIQUE

Xa aló vou.

ESCENA II

(Po-la rúa se ve vir Marcos Pagador, que ten d'oficio esquirbir n-os diarios, y-así que chega de par d'a casa d'o Autamento, séntase de un no tallo de pedra, y-escoita o que fala o cacique y-o fillo, e o esquirbe n-un papel).

O CACIQUE

Eu creyo n-os mesterios d'o traballo
Y-en qu'o probe non deu nin d'a no allo
E creyo nos mesterios de comer
A conta d'o labrego, e no poder
Tamen creyo, por telo expramentado
Que n-a xente sempr'ando acabalgado
E creyo n-os regalos d'os labregos
Que por burros están aínda cegos
E creyo qu'os cigarros bos que fumo
M'os tran pr'a ucha os feitos d'o consumo
E creyo casemente qu'hei de ser
Un sinvergonza pra poder comer
Tamén creyo e ben sei que fun parido
D'a burrámea d'a xente sin sentido
E que nacín, por cuco, ben de pes
Pr'azoutar n-os brañegos, ve-l-ehí tes
E creyo qu'hei de ter sempr'emburrado
O labrego inocente e descoidado
E de morto qu'ha d'ir pro cadaleito
Y-o qu'eu faga por sempr'ha ser un feito
E creyo qu'hei de ter us concexás
Probes, burriños tolos y-animás
Y-hei d'ir po-l-o camiño de ser rico
A conta d'este povo tan borrico
Pois canto máis s'azouta no labrego
Mais engurr'as orellas, por borrego.
Agardo a facedura d'as sisiós
A meu xeito, con berros espantós

S'un concexal s'apón, eu farei o tolo
Pois nunca sebe fizo un bon pau solo
Agardo que n'est'ano qu'hay miseria
N-o consumo ha d'haber a moita leria
E praqu'algún lle baix'un solo ral
Un xamón m'ha tragner, qu'un cento val
Espero ter may-estros d'a morriña
E qu'os nenos n-a'scola collan tiña
Praque non queiran ir adeprender
Qu'os burros sempre teñen mais xacer.
Y-así que se lles pon o cabeceiro
Non se moveu se os furan i-un colmeiro
Espero qu'o sufraxo universal
Eiquí nunca ha facer nin ben nin mal.

O FILLO

¡Quen sabe!

O CACIQUE

¡Esta sabido, non que logo
S'algún quere tusir, hastra o afogo!
Pois dandoll'o que vota unha lambada
Colle zoupar os máis c-unha aguillada
Y-ademáis, n-esta terra, o qu'e ben rico
Manatiza aquel probe qu'e borrico
Porqu'o labrego nunc'a lombo garda
Y-hastra él mesmo de eu s'arrea â'lbarda
E da dobre porveito o arrealo
Que dicirll'a verdade ou que ceibalo...
A pesar d'o que roubo a Dios non temo
Porqu, s'El nome quere, quer'm'o demo.

O FILLO

Siñor, non diga eso.

O CACIQUE

Atend'e cala
E deixame falar; tí conta a fala.
Espero qu'as agallas d'a xusticia
N-han poder n-istas cousas c'a avaricia
E penso d'atoar os meus queixós

Con cartos e cigarros e xamós...
Amo a gorda burramea d'os labregos
Que con ollos non ven, e fanse cegos.
Amo os ricos, se non d'os d'o meu xeito
Porque non poñan contrâ' min o peito
E non deixo d'amar tampouco o medo
Que o curazón de moitos deixa quedo.

E ten, meu fillo, en conta qu'o xurgado
Pr'os burros é un inferno condanado
Moitos e d'eles elí mismo van
Mete-l-os cartos de compra-l-o pan
Non n-as maus d'as personas d'a xusticia
Senón n-as nosas cheas d'avaricia.
Que pormetennos de facer miragres
Y-o que facemos e ben cousas agres.

O FILLO

Pro, papái, quen-o vexa esi falando
Ynd'a ha contar qu'está xa reloucando
Figúrese vostede qu'escoitara
Calquera qu'estes contos apañara.

O CACIQUE

Sai d'ehí, ou non sabes que n-escoita
Ninguén... ¡xa non hay gancho pr'esta troita!
Xa ch'estóu escocido e xa son bello
Por eso ch'estóu dando bon consello
Senón, non viña nada o conto o caso.

O MARCOS

O que e qu'o xamón seica está escaso...

O CACIQUE

Cala un pouco que logo ven a hora
D'a sisión d'o autamento, escribe agora
No padrón empezado d'o consumo
Namentras qu'un xaruto encendo e fumo.

(O fillo esquirbe y-o pai fai o cigarro e encéndeo)

O MARCOS

(A parte e con voz baixa pro lado d'a rúa)

Non has de chupar o zume
Sempre d'a sangre inocente
Qu'unque te poñas doente
O aborrecemento e fume
Pra queimarte ei facer fogo
Coa leña d'a xusticia
Pra que non poida avaricia
C'a verdade, non que logo.
As douradiñas espigas
Que naceron pra manter
A xente de bon xacer
Mal será que tu as consigas
Coma nada un o seu
E traballe o folgazán
E deprenda qu n'hay pan
Sin traballo, seino eu
Non qu'habíamos d'estar
Acoitados y-afrixidos
E de traballos muxidos
Pra vi-l-o equi regalar.
Lástima fora labregos
Ei, erguerse d'ese sono
Que fai d'o caciqu'o dono
D'os homes que son borregos.
Ujú.

(Aturuxa y-escapase correndo a fuxir po-la rúa abaixo)

O CACIQUE

(Salindo a ollar)

E quen será ese
Qu'aturuxóu diant'a porta
Xur'a miña bella morta
Cando a él ben lle non pese.

(Volv'a drento e zarra)

O FILLO

Dixenll'o eu qu'atusmar Podían.

O CACIQUE

Mentes. Pro sei

Quen e, xa ll'as cobraréi Ben cobradas.

(Desaparece o Marcos)

ESCENA III

O CACIQUE Y-O FILLO

¡Ha's pagar!

O FILLO

¿Quen era?

O CACIQUE

O fillo d'aquel
Que nos deb'os trinta pesos
Pai e fillo están ben presos
Y-eilles facer beber fel
Xa verás.

O FILLO

Ben empregado
Qu'aforrou vir escoitar.

O CACIQUE

O coiro ll'o ha de pagar
Deixao correr, ten calado. (*Calan*)

ESCENA IV

OS DITOS Y-O PORTEIRO

(Vese vir po-la rúa ou camiño o porteiro Milchor d'o Correo, que chama a porta)

MILCHOR

¡Ela!

O CACIQUE

¿Quen vai?

O PORTEIRO

O porteiro.

O CACIQUE

Vente pra dr'ento, hom. *(Entra)*

O PORTEIRO

Que tal

Pasaron a noite.

O CACIQUE

Eu mal.

O PORTEIRO

Pois eu d'o sono pirmeiro.

O CACIQUE

Alégrome.

O PORTEIRO

Gracias.

O CACIQUE

Séntate

Ehí. (*Séntase*). ¿A quen atopache

No camiño? ¿Ou non parlache

Nin topache con ninguén?

O PORTEIRO

Topéi, si Señor, ehí embaixo.

O CACIQUE

¿Con quen?

O PORTEIRO

C-o fillo do Xan Pagador.

O CACIQUE

Com'o meu can...

Se fora de lingua ben

¿E díxoche de dond'iba?

O PORTEIRO

Dixo quiba d'escoitar

Pro non me dixo o lugar

Porque viña d'unha xiba.

Que case non folguexaba

E ríase com'on tolo

Me non contóu un consolo

¡O mesmo s'escascallaba!

O CACIQUE

¿E que máis che dixo?

O PORTEIRO

Dixo

Qu'ha de poñer no diario

O qu'ouiu.

O CACIQUE

¡Ay que falsario!

O PORTEIRO

Pois n-eso si qu'estóu fixo...
¡Arrenegado de deño!
Seica o trasno o trougo eiquí.

O CACIQUE

Trougo, hom, trougo.

O PORTEIRO

¡E logo si!

O CACIQUE

Asús a rábea que teño.

O PORTEIRO

Cale a boca meu señor.

O CACIQUE

Qu'ei calar, hom, qu'ei calar
S'el e un home tan chapelo
Que non garda tarabelo
Nin Dios... se pod'escapar
D'os acexos d'ese demo
E un mal faldo y-adiós
Xesús se conta o que nos
Parlamos, si que lle temo.

O PORTEIRO

N-o fará.

O CACIQUE

Se no-no oyéu.

O PORTEIRO

Dixo qu'ouira a parola
De cabo a rabo.

O CACIQUE

Ten chola
Pr'on mes pra falar.

O FILLO

Xa eu
Me decataba.

O CACIQUE

O inferno
Enventóu eses diarios
Que fan os estrafularios
Pra me dar delor atero
Qu'antes d'unha mala xente
Ynda un s'iba librando
Qu'agora vou ouservando
Que todo se sabe en quente
Os diarios son quen matan
Arderan todos n-o lume
Volveranse todos fume
Qu'os leos todos desatan
¡Fo! nin durmo nin descanso
Dendes qu'o dem'os botóu
Pr'esta terra e sementóu
As correadas; xa canso
De tantas cousas ouir
De saberse tantas falas.

O PORTEIRO

Pois, señor, hai que tomaras
O mesmo que se ven vir.

O CACIQUE

Qu'hei tomar, hom, qu'hei tomar
Dódem'a ley qu'os consente
Desvergonzando n-a xente
Sin a lingua ll'es quitar.

ESCENA V

OS DITOS Y-OS CONCEXÁS XAN CALADO, PERUXO D'A CASA, MINGOS D'A PUCHA
XACINTO D'O BORDELO, NELOS QUEIMADO Y-O ALCALDE D. XENEROSO
D'O SEU POVO

(Se ven vir po-la rúa arriba cara a porta d'o cuarto d'o autamento)

O PORTEIRO

Non faga caso.

O CACIQUE

¡Canté!

Quen tivera xenio pr'eso.

O PORTEIRO

Pois non seña tan traveso

Qu'ha ganar máis, abofé...

O CACIQUE

Ou non s'ha de cangar n'unha

ou a prisidio ei lovar

Es'home, éin-o fastidiar

Sin ter caridá ningunha.

(Chegan a porta os concexás ditos y-o alcalde e chaman)

O ALCALDE

¿Pódes'entrar?

O CACIQUE

Hastra diante.

(Entran sin pucha)

O ALCALDE

E logo, ¿como che vai?

(Dirixíndos' o cacique)

O CACIQUE

Ben ¿e ti?

O ALCALDE

Ben, pro meu pai
Non val pr'a chufa, y-avante
Seica non sai d'o seu mal.

O CACIQUE

Eso e o pior...

O ALCALDE

¿Y-o esquirbente?

O FILLO D'O CACIQUE

Ben ¿e poraló esa xente?

O ALCALDE

Boeno... agora menos mal...

Us

Con salú «lo cuentan».

Os CONCEXÁS

OUTROS

Por
Moitos anos un
Señor Amáil-o outro.

O CACIQUE (*Os concexás*)

Pro senten
O cu n-eses tallos. (*Se sentan algús*)

PERUXO D'A CASA

Eu (*Enfiándose'o cacique*)
Tamén m'alegro qu'esteña
Bon D. Reberte.

O CACIQUE (*Encomodado*)

Qu'eu teña
Ese nome, naid'o oyéu.

PERUXO

Logu eu mal atervaría.

O CACIQUE

Alberte, burro, ou «Alberto».

PERUXO

Alberte burro...

O CACIQUE

¡N-e certo!
Este hom'oxe deliría...
Anda séntate pr'alí (*Se senta*)
E que non seipas falar
Nin tampouco saudar
Mintira parece en tí.

PERUXO

Perdone Señor.

O CACIQUE

Xa'stá
Pro para y-outra ves reberte
Nom-o chames, cham'Alberte
Senón ben xa non ch'irá.

OS MÁIS CONCEXÁS

Señor ¿e que tal lle vai?

O CACIQUE

Ben ¿e vosoutros?

Os CONCEXÁS

Moi ben.

Os MESMOS CONCEXÁS

¿E pol-a casa?

O CACIQUE

Tamén...

Nengunha novidade hay.

Os CONCEXÁS

Nos alegramos, Señor.

O CACIQUE

Sentádebos.

Os CONCEXÁS

A obediencia

De vostede.

(Séntanse e un concexal zarr'a porta)

ESCENA VI

OS DITOS Y-OS CONCEXÁS FARRUCO D'O MEDO,
FREILÁN MATADREITOS E PEPE FIRMÓN

(Vese vir istes derradeiros pol-a rúa pr'o lado d'a porta d'o autamento e estanse quedos unha miquiña diant'ela)

O CACIQUE

Agor'â cencia
E qu'os mais cheguen por mor
De qu'haxa ben «mayoría».

O ALCALDE

Hoy, han de vir.

O CACIQUE

Pro xa tardan
Non sei que demos agardan
Pra chegar.

(Os concexás d'adrento falan de calquera cousa, algo baixo,entr'eles)

Non teño pía
Xa por iles.

O ALCALDE

Hastr'agora
Ynda ne tarde pra vir
E poden vir a fuxir
Casementa ainda a hora.

(Petan a porta os concexás d'afora)

O CACIQUE

¿Quen vai?

PEPE FIRMÓN

É Pepe Firmón
E máis outros compañeiros.

O CACIQUE

Sodes ben pouco lixeiros (*Abrindo*)
E ti, Pepe, o máis tardón
Pasái a diante. (*Pasan sin monteiras*)

OS QU'ENTRAN

¿E que tal
Vai a'sta xente?

O CACIQUE

Vai ben
¿Y-a vosoutros?

OS QU'ENTRAN

Ben tamén.

O CACIQUE

Nos alegramos, formal.

PEPE FIRMÓN

Y-o Señor Alcalde ¿que
tal lle vai de salú?

O ALCALDE

Inda n-ay queixa, hom' ¿e tú?

PEPE FIRMÓN

Eu ben igual que vosté.

O ALCALDE

Alegrámonos e moito
D'as boas noticias.

PEPE FIRMÓN

(*Dirixíndos'o cacique*)

Pois
Tardéi, por ter un d'os bois
Enfermo... e pónme de loito...

O CACIQUE

Válgate Dios... ¿e de que?

PEPE FIRMÓN

O manciñeir' honte dixo
Que sabía ben de fixo
A'nfermedade, abofé
E dixo qu'era a sulengua
A corea que roi os bois
N-as mermelas, e despois
Failles inchar moito a lingua.

(Todos escoitan)

E se'hay tres días que xemo
E manciña tras menciña
De presa, corrend'axiña
Pior qu'a fouce d'o demo.

O CACIQUE

¿Sería unha meiga a que
Che metéu o mal n-a casa?

PEPE FIRMÓN

Quen sabe.

O CACIQUE

Pro estoncias pasa
Avis'o o cura.

PEPE FIRMÓN

E non ve
Que por mor d'ista amistá
Que a voste, de vello, teño
O mesmo me quer que o deño...

O CACIQUE

Cala que xa'spagará
Pol-o de presente vaite
Y-arrenega o patanexo
C-unha cousiña qu'eu vexo
Que fai afeuto, y-afaite
A empreala.

PEPE FIRMÓN

Diga logo.

O CACIQUE

N-un agulleiro ben bello
S'has de crer o meu consello
Despóis de faguer un bogo
N-a corte, ti has de meter
Azóu, e todo enterrando
N-a corte dond'está o gando
D'ela fuxe o mal haber.

PEPE FIRMÓN

Dios ll'ó pague, meu Señor
Que como a súa manciña
Me valla, ei de vir axiña
A pagarll'iste favor.

O CACIQUE

N-hay de qué, hom, n-hay de qué.

PEPE FIRMÓN

Esas cousas seinas eu
Ben sabidas e de meu...
Pode descoidar vosté...

O CACIQUE

Vamos falar d'o autamento.

O ALCALDE

Millor é, que temos prisa
Y-o tempo non e pra risa
Y-agora está a xente drento.

O CACIQUE

Pois antes de a ceibar
Hay que firmar as sisiós.

O ALCALDE

¿Y-hanse ler?

O CACIQUE

Cala por Dios
Eso e pra nunc'a acabar.

ESCENA VII

OS DITOS Y-O PARIODISTA MARCOS PAGADOR

(Marcos Pagador chega e séntase no tallo de pedra donde se sentóu d'a y-outra ves e pons'áscoitar-ya esquirbir nun papel)

O ALCALDE

Boeno logo, trai pr'acó
Os libros que vou firmar
Sin nada ler nin ollar
Pois ben sei que ti es bo
E n-houbeche faguer trampas.

O CACIQUE

Seica estás tolo. Ben sabes
E sabes e xa resabes
Qu'eu quedo co-as maus lampas
E que non como un argallo
Nin perra d'o autamento
Ven se ve n-o meu aumento
Que non saco pr'on fargallo...
Trai axiña.

(O cacique trai os libros d'as sisiós, y-o alcalde ponse c-a pruma na mau)

O ALCALDE

¿Onde firmo?

O CACIQUE

Firma embaixo.

(Os concexás parolan baixo)

O ALCALDE

¿Donde?

O CACIQUE

Elí.

(Enseñalle c-o dedo)

O ALCALDE

(Firma)

Xa firméi ¿Máis?

O CACIQUE

(Pasando a folla)

Outra eiquí.

(Insiñándolle c-o dedo)

O ALCALDE

Estoncias firmo e refirmo.

(Firma y-outra vez)

Acabéi... ¿Máis?

O CACIQUE

Máis, hom, máis...

O ALCALDE

Dá a volta pr'esoutro lado

A folla (*Dall'a*) eí n-o arrayado

Bota y-outra. (*Bótai*)

O ALCALDE

Pro, namáis.

O CACIQUE

Ynda logo acouba un pouco.

(O cacique insiñando sempre c-o dedo o sito d'a bota d'a firma)

O CACIQUE

Vir'â folla, bota estóutra

Outra eiquí, bota eiquí outra.

O ALCALDE

Ti logo me volves louco.

O CACIQUE

Outra... outra... outra máis
Outra alí, e y-outra eiquí
Outra eiquí e y-outra ali
Pon o libro de reláis.

O CACIQUE

Van abondo. Deixa.

O ALCALDE

Vaya
O demo n-élas zoupando
A carón, m'iba cansando,
D'o libro, d'a raya, qu'éinda argaya.

O CACIQUE

Ynda ch'e millor firmar
O reparto d'o consumo.

O ALCALDE

Eso non, se non-o sumo,
E teño que o repasar.

O CACIQUE

Boeno logo.

O ALCALDE

Xa veréi
O que tedes xa n-él feito
Est'ano o reparto o dreito
Háse facer, xusto a ley.

O CACIQUE

Ay Xan Calado.

XAN CALADO

Siñor.

O CACIQUE

Ven firmar.

(Érguese y-achégase)

XAN CALADO

(Collend'a pruma)

E dónde.

O CACIQUE

(Insiñando c-o dedo sempre)

Eiquí

Bota unha... outra alí

Que ti es bon firmador.

(Firma)

XAN CALADO

X'ácabei... ¿Máis?

O CACIQUE

Máis, hom, máis

Da a volta pr'esoutro lado

A folla, eí n-o rayado

Bota y-outra, qu'odomáis

Xa virá a tempo... Precura

Non esborranchar o libro

Senón... and'o pau d'acibro

E non t'ha salvar o cura.

(Firma)

XAN CALADO

¿Hay máis?

O CACIQUE

Outra... y-outra máis...

Outra alí... e youtra eiquí...

Outra eiquí... e y-outra alí...

Y-asi qu'acabes, namáis.

(Firma)

XAN CALADO

Acabéi.

Céate e deixa.

(Vaise atrás)

O canto a y-outro... Peruxo

Ven firmar antes Menguxo

Que ti firmas que n-hay queixa.

PERUXO D'A CASA

Aló vou: ¿Ond'ha de ser?

(Collend'a pruma pra mau)

O CACIQUE

Eiquí unha, outra alí.

(Firma)

Outra alí e y-outra eiquí

Y-estente de bon xacer

Pon o papel d reláis

Pra firmar.

PERUXO

Xa o poño xa.

O CACIQUE

Tí n-es burro, non.

PERUXO

¡Pupá!

Pouco sei e sei de máis

Acabéi.

(Firma)

O CACIQUE

Outra n-estoutra

Folla.

PERUXO

¿Mais?

O CACIQUE

Mais, si Señor.

PERUXO

Eso sí qu'è o máis pior.

(Firma)

O CACIQUE

Soilo falta detráis outra.

PERUXO

A vela logo.

O CACIQUE

(Virand'a folla)

Eí a tes.

(Firma con traballo)

PERUXO

Xa vai.

O CACIQUE

Cóstache traballo

Caer, de firmar, no allo.

PERUXO

Non vexo.

O CACIQUE

Home xa... ves ves...

Ti es algo pillabán.

PERUXO

Non tanto com'a vostede.

O CACIQUE

¡Máis!... e xa che teño sede

De vello a tí y-a Freilán.

(Insiñand'a Freilán Matadreitos, o concexal)

Mingos d'a Pucha.

MINGOS D'A PUCHA
 Ñor.

O CACIQUE
 Déixate de barullar
 Y-on brazado ben botar
 De firmas, axiña.

MINGOS
 O lor
 De qué.

O CACIQUE
 D'as vinte sisiós
 Que non firmache.

MINGOS
 Arrenego
 O patanexo, s'è cego,
 N-estaba pr'estas auciós
 Terei qu'ir logo firmar.

O CACIQUE
 And'axiña, e morr'o conto
 Vai firmando por de pronto
 N-este libro.

MINGOS
 ¿Ond'hei botar
 A pirmeira?

(Pon os anteollos e coll'a pruma)

O CACIQUE
 Ehí debaixo
 D'os outros.

(Firma despoixas que ll'ansiñaron c-o dedo)

MINGOS
 ¿Y-a outra?

O CACIQUE

Abaixo Máis...

MINGOS

Boeno... xa vou arar.

(Firma etc.)

Acabéi ésta.

O CACIQUE

Pois busca
As outras d'os concexás
Y-alí onde as vexas, zas
Qu'inda tel-a vista chusca
Olla ben, non seña o demo
Que firmes tod'o rovéis
Que destragas, vel-ehí tes
Todo o libro.

MINGOS

Eso non temo.

O CACIQUE

Pois anda logo aló tí
Que como tes o desaire
Que ch'enseñen, o teu aire
Veremos que fai eiquí.

MINGOS

¿Vosté seica está garelo?

O CACIQUE

Cala, Mingos, ten crianza
Firma e despóis hench'a panza
E non señas tan xarelo.

MINGOS

Xa no son, nin tan trigoso
Com'a vostede pro teño
Cachaza o mesmo qu'o deño
Qu'hastr m'a envidia o raposo.

O CACIQUE

Vaya firma e ten calado.

MINGOS

Esas son outras.

O CACIQUE

Despóis

Xa falaremos d'os bois

D'os becerros e d'o arado.

MINGOS

Son quen me dan de vivir.

O CACIQUE

Vaya, volve xa a firmar

Deixa a chola y-o falar

Pra despoixas d'esquirbir.

MINGOS

Vou logo.

O CACIQUE

Vai Peruxiño

Despoixas hamos comer

Rir e cantar, e beber

Dous gotos de forte viño.

(Mingos firma, pasando as follas, e namentras vaise c'o que sigue)

Ay Albertiño.

ALBERTIÑO, O FILLO

Que, mande.

O CACIQUE

Váilles recollendo a'stoutros

As firmas d'us e d'os outros

Que vou a cociña.

O FILLO

Ande,

Váyase, papái.

O CACIQUE

Pro, guiche,
sabes ti quen falta.

O FILLO

Sei
Xa's firmas ll'es colleréi.

O CACIQUE

Ten moito coidado, oíche
De as ir arrecadando
E unha por unha collendo
Folleando e remexendo
Mentres qu'as vas cadubando.
Os que einda faltan son
Xacintiño d'o Bordelo
E Nelos Queimado. Velo.

(Ensenándoll'o)

Chi'sta, e Pepe Firmón
E mais Freilán Matadreitós
Farruco d'o Medo, o Novo
E Xeneroso do Povo.

O FILLO

Xa sei.

O CACIQUE

Que sallan ben feitos
Os traballos de firmar
Y-entramentres a cucuña
Vou xibar a xent'axiña
Praque traiga de xantar.

(Sai pra cucuña pol-a porta d'a esquerda)

ESCENA VIII

O XA DITOS, AGAS'Ò CACIQUE

(O fillo d'o cacique vai collend'as firmas dos concexás e chamandôs un por un c-a mau, caladiñamente, e capéalles praque veñan, y-ensiñalles y-amóstralles c-o dedo o sito d'os libros d'as sisións, namentras que se parola pol-os que se din adiante)

O ALCALDE

¿Non fumades un cigarro,
Rapaces?

NELOS QUEIMADO

Non teño chita...
Os que non temos levita
Soilo fumamos se dan...

XACINTO D'O BORDELO

Eu tampouco dodam'unha
Puiden hachar hastr'agora
Pro inda non son calayora
Namentres que teña pan.

(Os máis que n'están firmando calan a boca)

O ALCALDE

Pique logo o que non teña
Un xaruto, e pida fogo
Quen queira, que ll'o dou logo
Que despóis hay qu'ir comer.

(Us e outros pican de catro cigarros comús que deu o señor alcalde e, cando ll'os volven, falan d'a maneira qu'adiante se dice)

Tomade.

DOUS CONCEXÁS

Traiga... (*Agarran*) mil gracias
E Dios ll'e día salú
Ánemo e máis ben vertú
Praque vaya o ceyo ver.

OUTROS CONCEXÁS

Dios lle día o ceyo.

(Algús sacan d'o seu peto e pican o cigarro d'o seu)

O ALCALDE

A todos
Nol-o día.

(Casemente todos volven o que sobrou d'os cigarros)

(Dando fogo)

Acendede.

XAN CALADO

Amose logo.

(Acende'un e da os outros)

Collede
S'o fogo habedes prantar
Os xarutos (*Acenden*) y-o mecheiro
Volva pr'acó...

MILCHOR D'O CORREO

¡Que fungueiro
Fizo Nelos pra fumar!

NELOS QUEIMADO

Pois ou algo ou nada.

O ALCALDE

E certo.

XACINTO D'O BORDELO

Y-o fumar gordo ten merto
Pra quen o estanque pon...

O ALCALDE

O vicio e o demo, e se pega,
Xa non hay quen-o arrede
Por eso o vicio temede
Qu'e un animal sin razón.

MINGOS D'A PORTELA

Pro, o fumar n-e vicio.

O ALCALDE

¡E y-e!
E máis un vicio lixoso
Porco, cheirón e noxoso.
Qu'a xente fai esbirrar
Gast'os cartos mole o corpo
Tamén faí doer a testa
O déuse caso na festa
De ter un que gumitar.

DOUS OUTROS

¡Tufó!

(Cuspiñand'o chan)

O ALCALDE

Pois n-hay aspaventos
Que vallan.

XACINTO OU OUTRO

Xa boa fé
Qu'eso maña verdad'é
E n-hay volta que lle dar.

O ALCALDE

Pois se m'escoitar queredes
A leutura d'un diario
Azoutando'ô estrafulario
Vicio cocho de fumar,
Poñede a orella o xeito
Y-oirédel-a verdá
Que moi ben crariña está
Porqu'o que vou ler è un feito.

(Sacando d'o peto un diario pons'a ler d'esta sorte)

«Com'haxa pra fumar, anqu'adoeza
O bandullo de fame, n'hay probeza
Anqu'os filliños choren c-a xeadá
N-o corpo e máis nos pes, n'importa nada
Anque n'haxa fariña nin garfelos
Nin sal pra papas, berzas ou cachelos
Com'haxa ben cigarro mour'o e forte
Xa non hay med'a fauce nin a morte
Anqu'unha dúcea d'hovos vaya a feira
E s'alcontre a muller sin faldrequeira
Ou quezabes sin chambra ou sin camisa
O mercar os cigarros ten máis prisa
Qu'o mercar un paxel».

MINGOS D'A PUCHA

Eso e verdade.

O ALCALDE

Tade calados, hom.

OUTROS

¡Chist, escoitade!

O ALCALDE

(Lendo)

«Qu'and'en coiro a muller amáil-os fillos
Com'haxa pra cigarros e librillos...
Ten n-a terra iste vicio unhás agallas
Qu'hastr'os pícaros novos fuman pallas
Y-acultan os xarutos as mulleres
N-o cesto d'as cazolas e culleres
Y-os homes n-as orellas e n-o pucho
Con máis pracer qu'eu dar on sant'un chucho
Y-os rapaces que van a foleada
Queren botar a nena unha fumada
Pra ver se n-as meixelas d'a cariña
Botóu, com'as señoras, a fariña».

XACINTO D'O BORDELO

¡Jajái que verdá conta; n-era buena!...
Sacódellos que fuman a cotena.

O ALCALDE

«Cand'están sin tabaco os fumadores
sofren ben máis que unha muller n-as dores
Pois n-ese vicio n-hay un refuxeiro
Y-antes matalo, van pidir pirmeiro
Y-e tan turrón o vicio e y-e tan malo
Qu'o que o colle non pode xa ceibalo
En festas e comiolas derradeiro,
Ven o «puro» qu'ha ser como'on fungueiro
E s'o amo d'a casa e ben honrado
Ao tragner habaneiro e máis inchado
¿Qu'entresa qu'os que fuman cheir'o alento
S'esí pode ceibars'o ouro o vento?
Pois sacar pra cigarro o peito pau
Naid'o fará agasa un toleirán».

PERUXO D'A CASA

Que verdá conta, ¡certo!
¡Eso xaora!
Pro pra falar esí, algunha feita chora...

O ALCALDE

(Le)

«Esí, hom, esí, pasái sin pan e viño
Pra fumar, o diario, o cigarríño
Pois se vos ha saber millor que mel
Pouco entresa qu'amargue com'o fel.
Dios vos día a vosoutros ben tabaco
Y-a mín que m'hencia de bon pan o saco».

MINGOS

¡Dáme gusto!

MILCHOR

¡E verdade todo afeito!

XAN CALADO

¡Eí si que se fala ben ò dreito!

O ALCALDE

Pois inda trai un conto máis bonito
D'un borracho, de feitos d'e cabrito.

PERUXO

Se namentres acaban de firmar
Nol-o quixera ler, eill'o estimar.

O ALCALDE

Eu leyo, leyo; pro inda n-è moi curto.

PEPE FIRMÓN

Nada entresa y-ò tempo faise furto
Veña xa... qu'asperar me da morriña
Veñ'o conto chirlando ben, axiña.

O ALCALDE

*(Saca d'o peto outro diario e le com'ehi vai:)*⁶³

63. Falta texto porque non se conserva a páxina 32 do manuscrito.

ESCENA IX

OS D'ANTES E MÁIL-O CACIQUE

(O cacique vese vir pol-a porta por onde se metéu)

O CACIQUE

(O fillo)

¿Acabache de coller
As firmas dos concexás?

O FILLO

Logo acabo.

O CACIQUE

Despóis vas
A cociña pra tragner
Unha mesa.

O FILLO

¿A vir pr'aquí?

O CACIQUE

Pr'aquí mesmo, anda lixeiro
A mesa está no celeiro.

O FILLO

Xa and'abondo, ¿e non sí?

(Olland'o pai)

O CACIQUE

Que ch'axude ei Milchor.

XENEROSO D' O POVO
Acabéi.

(Tira a pruma)

O FILLO DO CACIQUE
Fuxa de presa
Deixeme gardar n-ârtesa
Os patacolios, siñor.

(Gard'os)
Vamos Milchor, po-la mesa
Pra comer que falta fân
Dous homes que coman pan
Pra taguela qu'einda pesa.

MILCHOR
Vamos logo. *(Vanse)*

ESCENA X

AS PERSONAS D'ANTES, AGAS'O FILLO D'O CACIQUE Y-O MILCHOR (O PORTEIRO)

O CACIQUE

Propararse
Qu'imos xantar un bocado
Beber un goto azucrado
Que despóis poden marcharse.

PEPE FIRMÓN / NELOS QUEIMADO

Nosoutros ímonos.

O CACIQUE

¡Ca!
Sin comer naide se vai.

PEPE FIRMÓN / NELOS QUEIMADO

Pola y-alma de seu pai Nos deixar.

O CACIQUE

¡Ay home xa,
Non faltaba máis! agora
Qu'o gasto está todo feito
Ynd'è unha vergonza o dreito.

PEPE FIRMÓN

Deixenos ir.

O CACIQUE

Non e hora
Esta d'eiquí s'escapar.

PEPE

Polas ánemas Señor.

O CACIQUE

¡Boeno, boeno!

NELOS

¿Pro por mor
D'èso n-ha barafoustar
Anque nos vayamos?

O CACIQUE

Sí
Pois non quero que faltedes
Prö, axiña que comèdes
Podédesvos ir d'eiquí.

PEPE FIRMÓN

Eu de calquera maneira
Teño que m'ir.

O CACIQUE

¡Vel-o vel-o!

PEPE

Teño aló n-a casa un trelo
A qu'atender.

O CACIQUE

¡Muiñeira,
Muiñeira, por non parar!

PEPE

Eu teño qu'irme.

O CACIQUE

¡Hom'arrete!

PEPE

¡A catrocentos! por sete
Ras de manciña pra dar
O boy.

O CACIQUE

Ay è certo; vaite
Logo, e sintoo ben o dreito
Pro pirmeiro fai ò xeito
A miña manciña, y-afaita
A tomalas como veñen.

PEPE

Xa m'aficen n-outros casos.

O CACIQUE

Pon n-a corte o azóu, y-os pasos
Da pr'eso, qu'os que o teñen
Nunca ll'es ven unha perda
Vaite e faino.

O CACIQUE

Héino faguer...

NELOS

Eu tamén me vou por ser
Necesario, pois a'squerda
Mau, ten a miña muller
Enfermiña d'un unlleiro
Y-a muller é-me pirmeiro
Que non poñerm'a comer.

O CACIQUE

Entoncias, ide con Dios...
Que vos vaya ben.

PEPE E NELOS

Ygualmente logo.

O CACIQUE

Adiós, y-o mal
Que reva...

(Vanse, e sin se botar for'o cacique, zarr'a porta e dall'a volta o taravelo o tempo de prenunciars'as tres falas que siguen)

PEPE E NELOS

Así seña...

Adiós.

O CACIQUE

Adiós.

(Esí que zarr'a porta ven a Marcos o pariodista y-espántanse de velo elí e fálanlle, namentras O cacique vai parolar que non s'entende c-os máis drento)

PEPE

Ay Marcos ¿que fas ehi?

MARCOS

Escoitando y-atusmando

A maneira d'ir firmando

Vosoutros com'animás

As sisiós d'o autamento.

PEPE

¡Bô! sempre che foi esí

Ay logo ben: ve-l-eiquí

Que concexás.

NELOS

¡Vaya, o vento!

Conque nos ves ¿son os outros

Pro caso un pouco millores...

Qu'a nos?

PEPE

Somos labradores

¿Quen s'extraña de vosoutros?

MARCOS

Eu; máis d'eiquí adiante

Como no faiguedes ben

Xa veredes, hei d'ir cen

Veces c'os contos por diante

A prensa.

PEPE

Cala rapás
Y-a auga deixa correr
Com'a sempre.

MARCOS

N-ha de ser
Esí.

PEPE

Pois mir'o que fas.

MARCOS

Mirad'o teño; non vedes
Qu'estades queimando a ley
Facendo bulra d'o Rey...
¿Y-outras trampas que facedes?

PEPE E NELOS

Nosoutros non.

MARCOS

¿Quén-o dixo?
¡Xa máis non fora, xa o vexo!...
Y-a alma n-un pirandexo
Deixades d'o inferno en rixo.
O artícalo vintanove
Métevos dreitos e feitos
A defensa d'os bos dreitos
D'o povo... ¡Aperta Xacobe!
Berrades o que moledes
Cô consumo; condanades
O probe, e nunca mirades
Pra y-alma que drento tedes.

PEPE

Déixame de contos, vaya
Pasalo ben.

MARCOS

Adiós logo.

(Vaise)

NELOS

Con iste medo n-afogo.

(Marcos acanea a cabeza)

PEPE

¡Ay, probe d'el que se caya!

ESCENA XI

OS DA IX, AGASA
PEPE FIRMÓN E NELOS QUEIMADO

(Pola porta d'a esquerda se ven vir o fillo d'o cacique Albertiño y-o porteiro Milchor a reunión este e chegan con ela o cuarto d'as sisiós: a mesa debe ter queixós ou gavetas)

ALBERTIÑO

¡Arrete d'ehí a xente!

O CACIQUE

¡Arredade!

(Apartanse d'o medio d'o cuarto os concexás)

O PORTEIRO

¿Pr'ond'ha d'ir?

O CACIQUE

Ehí pro medio... Non ruxir
Moito con ela...

(Póñena ben)

¿Está quente
O caldo, Albertiño?

ALBERTIÑO

Está.

O CACIQUE

Pois ídevos e buscade
En que comer, acabade
Que todo estará acolá.

O cacique

ALBERTIÑO

¿Onde?

O CACIQUE

N-a cociña, ho.

(Vans 'o fillo y-o porteiro pr 'a cuciña e berran-o que noné dendes d'a cuciña)

ESCENA XII

OS DITOS, AGAS'O FILLO D'O CACIQUE
Y-O PORTEIRO, QUE VAN N-A CUCIÑA

ALBERTIÑO

Non bato co as cazolas.

O CACIQUE

¿Que dixo?

(Mirando pr'os máis)

O ALCALDE

Seique cacholas.

O CACIQUE

¡Ca!, non s'oi ben, vou aló.

(Vaise pr'a cucuña)

ESCENA XIII

OS DITOS,
A NON SER O CACIQUE

(N-a cucuña hay barulla, pro d'ela fóra non chega máis qu'o rosmor)

O ALCALDE

Poñed'os tallo o xeito
E sentádevos.

(Fan-o)

a ver
Se tran algo de comer
Que xa'stá valeiro o peito.

XAN CALADO

¿Son-as doce?

(Algús falan c-os outros baixo)

O ALCALDE

Amailo-o cuarto.

XAN CALADO

Boeno, à unha casemente
¿Quen haberá de' esta xente
Que xa n-esteña ben farto?

O ALCALDE

Naide, eso e boa verdá.

PERUXO

Seiqu'ehí veñen e de presa.

O ALCALDE

Xa sintín tumbar n-artesa
Y-arreluar cousas.

XACINTO E PERUXO

¡Ajá!

(Veñen)

ESCENA XIV

OS DITOS,

O CACIQUE, O FILLO, Y-O PORTEIRO.

(Os tres que chegan tran cada un o seu cesto, que merxen e pousan no chan; e n-os cestos ven o caldo, o leite, unha fonte de cachelos, pan de trigo, cuncas ou cazolas e pratos, todo de barro, un trai ademáis un gato de viño y-os vasos, culleres y-os demáis aparellos veñen n-os ditos cestos)

O CACIQUE

Axudádem'a baixar

O cesto.

PERUXO D'A CASA

Pare, qu'eu axudaréi.

O CACIQUE

¡Despaciño!

PERUXO

Xa anderéi

Con coidado ò agarrar.

(Baixan o cesto)

Agora axudo eu os outros.

O CACIQUE

Axuda logo e poñendo

Vou a mesa, e conta tendo

D'os que somos.

(Faland'os dos cestos)

(Ós mesmos)

E vosoutros

Yde destapand'os cestos

Da conta ehí d'ese xarro

(*O alcalde*)

E n-el bota viño.

O ALCALDE

¿Agarro O boto?

O CACIQUE

¡E logo!... ¡anda xá!
Manéate maúlón, listo.

(*Bota o viño n-o xarro*)

O CACIQUE

A ver logo, hay qu'ir poñendo.

(*Olland'os d'a mesa*)

Pra diante sí, pr'a ir comendo,
A cunca (*Pona no frente de cada un*) xa se verá
Qu'os amigos sodes decentes
Se non crebades ningunha.

PERUXO

Eu non partín senón unha
De pícaro.

MINGOS D'A PUCHA

O qu'è formal
E non anda remexendo
Nin merxendo nin alzando
Nada creba.

O CACIQUE

Vou pensando
Qu'oxe non hei sair mal
Con vosoutros.

O ALCALDE

Non hay duda.

O CACIQUE

D'eso xa teño dementes
Por n-haber entr'os presentes
Desabogosos... calar.

(Calan)

Morr'o conto que xa pasa
De broma.

(Acaba de servir a mesa e pon n-ela o pote ou púcaro d'o caldo)

Axeitars'axiña
Pra comer unha miguiña
Despoixas hamos charlar.

(Despoñens'a comer)

Vindevos todos pr'a mesa.

(Veñen os que faltan)

Botad'o caldo n'as cuncas.

(Principian por un lado)

E volved'a dar recuncas
Botade viño e beber.

(Botano e beben a seu tempo, pro calan ou falan pouco namentras comen)

O ALCALDE

O caldo está que consola.

PERUXO

Ten ben unto e boa grasa
E pol-as galaxes pasa.

XACINTO D'O BORDELO

Que non se sinte correr...

FARRUCO D'O MEDO

Eso è o qu'eu digo.

MINGOS D'A PUCHA

Xaora
Porqu'è verdade y-o viño
Sabe e resabe.

(Bot'a lingua de fora)

XAN CALADO

Un traguíño
Pr'acó ten que me botar
D. Xeneroso.

O ALCALDE

Anque seña
Unha dúcea, pro de paso
Limpa, pra beber n-o vaso
Os teus beizos... Perdonar
Se francamente esí falo.

XAN CALADO

O mesmo ten.

O ALCALDE

Pois bebede
Y-a moular ben atendede
E deixái de barullar
Entramentras.

O CACIQUE

(Cara o alcalde)

Tí es un gafo
Por mandar limpar a xente.

O ALCALDE

¿Qué máis ten? Todo consente
A custume d'o lugar.

O CACIQUE

Y-ademáis a besta bella
Non entra nunca n-o paso...
Ben deitan que non fan caso
O que dixechе.

FREILÁN MATADREITOS

Siñor
Algo de razón él tena
E pouco traballo costa
Que tamén n-a boca a bosta
N-ha de dar moy bon sabor.

O CACIQUE

Eso nada ben o caso
E como as fai miña mai
Así as come meu pai
Dice xa un bello refrán
¿Que máis ten entr'esta xente?

PERUXO DA CASA

¡Pupai! Igual.

XAN CALADO

Voste si
Que cant'a verdad'eiquí
Porqu'è un bon home de pán
Pro morr'o conto...

MINGOS

È millor
Que falen algo d'a guerra.

O CACIQUE

Non se sabe nada certo
Y-hastr'a prensa non ten merto
Pois s'un mente, outro pior.

MINGOS

Pois estoncias, calaremos.

O CACIQUE

Non. Falade d'outras cousas
D'as berzas qu'están n-as chousas
Ou de mercar e vender
Os bois ou xatos d'o trato.

PERUXO

È razón esa. Eu n-a feira
Elí a noite, a derredeira
Cadroum'as desfeita ver
Un xato qu'è un bon roxelo
Axustéino en mil e cinco...
Y-eínda ben lle non finco
O aguillón, bot'a correr
Pro non deixa o rego nunca...

N-ô vin millor pro traballo
Pois c-a fronza d'un esgallo
Afálasell'a meu crer
Hastr'a agora, esí foi certo
E dez pesos de ganancia
Háme de dar, sin falancia
Ou chufa, mediante Dios.

MINGOS

Tamén a miña muller
Mercóu po-lo meu consello
Dous ranchiños pr-o cortello
Que son bos e máis cheirós.

O ALCALDE

¡Jajái!

XACINTO

(*O Peruxo*)

Non señas cochiño
E mira qu'estás comendo;
Y-o estámago poñendo
Non vayas de mal humor.

FARRUCO

Pois eu tamén contaréi
Que merquéi unha navalla
Unha y-egoa y-unha tralla
Todo de moito valor.

O CACIQUE

Botade viño e bebede...

(*Bótano*)

FREILÁN

(*Dirixíndos' o cacique, y-enfiando a fala con él*)

Ay D. Reverte...

O CACIQUE

(*Con mala cara*)

Esto e o deño
¿Siascaso eu nome non teño?...
¡Don Alberte!

FREILÁN

Adeprender
Ei pr'outra ves.

O CACIQUE

Parces burro
Foulán, esguello, chapelo
¿Qué nome nin taravelo
Ves chamando sin saber?

FREILÁN

Acabuqueime.

O CACIQUE

¡Non volvas!...
Senón xa n-es meu amigo.
E c-a galla d'un caxigo
Se volves eite zoupar.

(E rise)

FREILÁN

Non ha non, ben-o sei eu.

O CACIQUE

Acabóuse, morr'o conto
E por hoxe che desconto
A maneira de falar...
¿Hai alguen que queira leite?
O que o queira erg'ò dedo
N'haxa vergonza nin medo
Pr'â pregunta responder

(Todos calan a boca)

¡Bo! Seique ninguén quér nada...

O CACIQUE

Ay Albertiño.

O FILLO

Ñiñore
Ydes tú e máis Milchor
Un laborciño facer.

O FILLO
¿E cal?

O CACIQUE
Sacar as cazolas
E lobar d'eiquí tod'esto
E despóis trager d'o cesto
Os pratos pra repartir
O bacalao.

(Principian a facelo)

O ALCALDE
Pro d'ond'anda
A cucineira.

O CACIQUE
Queimóuse
Ou millor dito escaldóuse
Y-axudar non pode vir.

MINGOS E XACINTO
¡Válgate Dios!

MINGOS
¿E foi moito?
Ynda foi ben, pro xa adoita
De lle pasar e n-escoita
Os consellos, non ouvir
Quere de manciñas.

O ALCALDE
Tola
Qu'é, válgame Dos d'o ceyo
Pois eu n-as manciñas creyo...

O CACIQUE
Deixas medo...

MINGOS
Quen-o quer
Así, pois qu'esí lle veña.

O CACIQUE
Eu non ll'hei dar outra fala...

ESCENA XV

OS DITOS,
Y-OUTROS DOUS HOMES

(Pola rúa ou camiño de diante da porta chegan dous homes e petan na porta, sen falar c-o Marcos, porque estoncias fai que dorme)

Parce qu'ouvín petar... ¡cala!...

(Petan novamente)

O ALCALDE
Petan.

(Calan todos)

O CACIQUE
Petan pro han volver
Por donde viñeron, deixas
Medo d' eles.

O ALCALDE
Pro responde
E pergúntalles pra d' onde
Van.

O CACIQUE
Bueno, voun-o faguer...
¿Quen vai ahí?

UN D' OS D' AFORA
Dous labregos.

O CACIQUE
¿E qué queren?

UN D'ELES

Unha urxencia
Teñen d'a súa presenza
E despach'os con falar
Un minuto.

O CACIQUE

Oxe non pode
Ser. Marchade.

UN D'ELES

Siñuriño
Despoña d'un minutíño.

O CACIQUE

Xa vos podedes marchar.

OS DOUS

¡Vaya por Dios!...

UN

Pro señor
Temos tres legoas a casa.

O CACIQUE

¿Que me contades a min?

UN

Señor, non seña ruín...

O CACIQUE

¡Fora d'ehí!

(*Vanse*)

ESCENA XVI

OS QUE SE DIXERON,
AGAS'OS DOUS DERRADEIROS HOMES.

O CACIQUE

(Falando c-o alcalde)

O pior
E o arredar estes homes
Porfíos e mal falados
Turrós, e mal aducados
Que fan a un tolear.

O ALCALDE

Ynda n-hay queixa.

O CACIQUE

(Albertiño pon n-os pratos a presa)

Dós dous
D'agora non, pro se viras
Outros seiqu'hastra te riras
Ti, de velos turrear...

O ALCALDE

¡Bai boa!... quen ll'es fai caso...

O CACIQUE

Ay Albertiño.

O FILLO

¿Que manda?

O CACIQUE

Érguete y-axiña è anda
Buscar a garfela.

O FILLO

Vou

Agora mesmo.

*(Lovántase e vai pr'a cucuña, y-o mesmo tempo parece vir un probe pol-a rúa ou
camiño de diant'a casa)*

ESCENA XVII

OS DITOS XA

C-O FILLO D'O CACIQUE DE MENOS Y-ON PROBE DE MÁIS

O CACIQUE

Bebede un goto.

(Collen os vasos)

A MAYOR PARTE

Logo, bebèmos

D'hoxe n-un ano o faguemos

Con vida e salú...

(Beben)

O ALCALDE

Xa'stón

Vendo qu'o viño n-e malo.

O CACIQUE

O viño e bon.

MINGOS

Bon o dreito.

PERUXO

Ay qu'o viño e bon e un feito.

XACINTO

Ten boa entrada ademáis.

FARRUCO

Y-e forte.

MINGOS

Forte que forte.

O PROBE

¡Ave María purisma!...

O CACIQUE

¡Calade!

O ALCALDE

¿Que qué?

O CACIQUE

Alguén chisma

N-a porta. Escoitade máis.

O PROBE

¡Ave María purisma!

O CACIQUE

¿Ouistes?

O ALCALDE

Si... sin pecado

Concebida.

O CACIQUE

¡Ten calado,

Demoño!

O ALCALDE

¿Por qu'ei calar?

O CACIQUE

Porqu'estoncias xa marchaba

De cote.

O ALCALDE

Estoncias volvíase

Sin limosna.

(Vov'o Albertiño)

ESCENA XVIII

OS D'A OUTRA
Y-O FILLO D'O CACIQUE

(O Albertiño pon a garfela n-a fonte d'o bacalao)

O PROBE

E pensárase...

(Cala)

E poderíanme dar
Unha limosna bandita
Pol-a y-alma de seus pais
D'os seus hirmáus ou d'as mais
Que Dios lle-lo ha pagar...
Teño a miña muller cega
E deitada n-a camiña
Teño enferma unha neniña
Tamén, y-eu veño buscar
Algo a ver se mato a fame
D'elas.

O CACIQUE

Dalles berzas crúas.

(Todos s'espantan)

O ALCALDE

¡Xesús! ¡Cala!

O PROBE

Po-las rúas
Se as tivera, eu a pedir
Non viña.

O CACIQUE

Líscat'axiña
Qu'oxe eiquí non ganas nada
Vaite con Dios.

O PROBE

Boa anada
Él día pro ano.

O ALCALDE

¿Ha d'ir
sin limosna? No consinto...

O CACIQUE

Quietos que dódame rafa
S'ha dar'esa cousa gafa
Mandoo eu y-así ha ser
Non vedes que deu o voto
Os nosos contrarios.

(O probe virase e quédase dreito)

O ALCALDE

Pero
Ese n è un motivo fero
Pra lle non dar de comer.

O CACIQUE

No m'empertunedes, basta
Qu'è unha xizma a d'ese vago
Qu'inda me fai mas destrago
C-o axempro, que con vir
Dar, a cariña y-os dentes,
O voto os contrarios... Vaya
Botar sin que fora caya
O bacalao a fuxir
Qu'e tarde.

MARCOS

Ynd'è cedo.

O CACIQUE

Andade y-o conto morra
Bacalao e viño corra
Po-la gorxa y-a calar.

(Botan e comen)

O ALCALDE

Pro a min dam'ansia o probe.

O CACIQUE

Deixas medo; que votara
Por nosoutros e lovara
Millor norte pra larfar.

(Ergues'o Marcos e dalle caladiñamente unha peseta o probe e pon o dedo n-a boca pra dicir lle que fale baixo que nono sintan, e dice o que vai ahí)

MARCOS

Colla esa limosna e cale
Que Dios òs seus sempr'axuda:
Cando teña fame, acuda
A miña casa, pois Dios
Cando da a llaga o remedio
Tamén dá.

O PROBE

Ay ho, Dios che día
Que dar e que ter, e fía
N'Él. Adiós... Gracias.

(Vaise)

MARCOS

Adiós.

(Volvéndos'o sito)

ESCENA XIX

OS DITOS AGAS'O PROBE

O CACIQUE

Gústavos o bacalao.

O ALCALDE

Sabe ben.

PERUXO

Está ben bon.

XACINTO

Arrecende hastr'o fozón

Da gusto cheiralo ¡Mao!

O CACIQUE

Pois comede... Acurutade

Ben os pratos e volvede

Non quero que nada quede

Comede ben e parlade.

FARRUCO

Xa o facemos xuro a dioso⁶⁴

Viva vosté moitos anos

Que con estes bos cristianos

O trunfo ha ser sempre noso.

O CACIQUE

Ter coidado c-as arganas

Que se non metan n-a gorxa...

Y-atacade ben a alforxa

D'esto e de cachelos.

64. *Dioso*: deus. Entendemos que o autor recorre a esta forma para conservar a métrica e a rima.

O ALCALDE

Ganas
Non teño de m'afogar
Hastr'ás aleucíos que pretas
Están.

O CACIQUE

Pro seique n-apretas
Abondo na xente.

O ALCALDE

A mar
Lles faigo d'ouservaciós
E de medos.

O CACIQUE

Esí è
Como s'afala o que
Duda de se vir con nos.

O ALCALDE

Pro hay qu'acoubar as greas
D'os nosos malos contrarios
Qu'hastra son estrafularios
Pois dan puros as maus cheas.

O CACIQUE

Deixádeos terbellar
E que os com'o gurgullo
Que non val nad'o barrullo
Nin tanto s'esbatuxar
Hamos, antes de sair,
De botar pedáneo a Xan
D'Outeiro.

O ALCALDE

E máis Peruxo d'Urbán
Pra que se volvan a rir.

O CACIQUE

Tamén a Estebo d'o Fol
Que n-a aleución mais trincada
Andivo d'escurriscada.

XACINTO

E un bo páxaro.

O ALCALDE

Pro mal

Hase de poñer y-o vezo

Non ll'ha d'esquencer...

FREILÁN

De bruces

Ha d'andar faguendo cruces

Cando o seipa.

MINGOS

N-apetezo

Eu o lote.

O CACIQUE

Un feixe máis

Botaréille no consumo

Y-así un rego bon lle sumo

Po-la y-alma de seus pais...

Pro a min deixarm'esas cousas

Que ben sei com'hei facer

Ai Albertiño.

O FILLO

Siñor.

O CACIQUE

Saca y-hora de sobor

D'a mesa os trelos... ¿ou quer

Alguén comer algo máis?

O ALCALDE

Eu non.

MINGOS

Eu vou com'on pego.

FARRUCO

Non come nin moula o crego
Millor qu'a mín oxe, amáis
Que come ben.

XACINTO

Xa me doi
A barriga de tan cheyo.

PERUXO

Y-éu a bandoufa pro cego
Xa me cata.

(Repanchigándose)

XAN

Eu com'on boi
Vou atoadado.

MILCHOR

Eu tamén.

O ALCALDE

Todos c-o dedo lle chegan
E por defora zomegan
Xa de viño... vése ben
N-as maus.

(Algús amóstranas cheas de viño)

O ALBERTIÑO

Estoncias pr'aló
Coll'os cacharros e dixa
Os vasos, que xa n-hay queixa
No calleiriño.

O ALCALDE

Non, ho.

(Albertiño recolle)

O CACIQUE

Ay, alcalde, ¿tí has firmar
Agora?

O ALCALDE

¿O que?

O CACIQUE

O padrón...
Como dixeches que non
Antes...

O ALCALDE

Foi por barullar...

(A parte)

O CACIQUE

¡Que boa manciña e o viño
Pr'esta xente!... e faill'andar.

O ALCALDE

¿Vámol-a logo botar?

O CACIQUE

Si.

*(Lovantanse e van firmar, sancand'os papés d'o queixón e despoixas vólvense
pro seu sito d'antes)*

O ALCALDE

...Ora agora da un gotiño.

(Beben)

E remexe canto queiras
No consumo que che queda
O padrón firmado.

O CACIQUE

(A parte)

¡De leda
A xente camb'as maneiras!
¿Cand'has de firmar as contas?

O ALCALDE

Mandam'as a casa.

O CACIQUE

Ti

Ven-as firmar por eiquí

E mantéñote.

O ALCALDE

(Enxuriado)

¿Pro atontas,

Ou?

O CACIQUE

Non, hom, non; pro aforrabas

O qu'habías de comer.

(Os máis falan us c-os outros, que se non entenden, e parecen ou asomellan estar xa algo d'a cabeza)

O ALCALDE

Nom-e fai falla qu'hei ter

Eu abondo...

O CACIQUE

¡Rabexabas

Porque cho dixen de broma!...

O ALCALDE

Ay, eso ben que xa logo

M'enferruscaba y-o fogo

Tiña n-a testa.

O CACIQUE

Pois toma

que t'embroméi.

O ALCALDE

Embromache

S'hei de contar a verdá...

(O cacique da un mazo de cigarros os concexás pra que os repartan e cada un colle os que quere, y-alguén non quere ningún)

O CACIQUE

Tomade pr'aló fumá
Y-o que fortes non-os hache
No mazo, dígamo e min,
que ll'hei de dar d'outros bos
Pois non quero qu'entre nos
Se fume cousa ruín.

(Fuman y-acenden e cuspiñan antes as maus pra picar, despois cuspiñan no cuarto, e van bebendo viño)

(Albertiño despoixas de meter os petates nos cestos, cuchucha c-o porteiro e levan os cestos debaixo d'os brazos e vanse co-iles pr'a cucuña)

ESCENA XX⁶⁵

OS DITOS
AGAS' ALBERTIÑO E MILCHOR

O ALCALDE

Non botas unha cántega Peruxo.

PERUXO

Como queira.

O ALCALDE

Pois bota e que ch'axude
Mingos, que ten a gorxa com'on buxo
E que berr'ô que queir'hastrà que sude.

MINGOS

¿E qu'hamos de cantar meu Peruxiño?

PERUXO

Unha cántega a terra que nos petos
Traig'uéu eiquí.

O ALCALDE

Calá, botade viño
Pra que mollen a gorxa, ¡chist! e quietos.

(Botan viñ'os homes e beben os que van cantar, sacan o papel d'o peto Peruxo e despoixas hastra axudan a cantar a meta d'os outros, n'unha múseca calquera. Veñen os qu'iban n-a cucuña)

65. Nota do autor: "Pode deixars'esta y-a escena que lle vai o rabo, y-a continuar n-a XXII, como se queira y-adiós".

ESCENA XXI

OS D'A DOUTRA
E MILCHOR Y-O FILLO D'O CACIQUE

MINGOS E PERUXO

Galicia mais feiticeira
Qu'as estreliñas d'o ceyo
Tel-o ouro n-o centeyo
Tel-o celme n-a toxeira
O vivir n-a cambeleira
Os diamantes n-as fontañas
Y-as perlas n-as picariñas
Qu'estóuran coa vertú
E que ll'es medr'a a salú
A alindar as ovelliñas.

Cando desperta o solciño
Que t'ha vir alumear
Saludat'o fero mar
Vicat'o vento mainiño
Y-os paxariños no niño
Esgázans'en che cantar
Y-abregónzas'o luar
De non ter mais lus pr'a terra
Que foi sempre, hastra na guerra,
Espello pra se mirar.

Madruga a nena pr'ovuir
Com'a noitarenga canta
E máis pra rezar a santa
Unha salva por sair
D'a noite e máis d'o dormir
Con salú y-a fonte vai

Lavarase, pos que non hay,
Manciña outra millor
Por cansado labrador
Cando d'a camiña sai.

Preto a pinguela d'a fonte
A nena apaña as froriñas
Garridas e bonitiñas
Sin c-o número reconto
E sin qu'o tempo desconte
N-o preciso pro traballo
Por ir cheirar o orballo
Por ollar o craro ourente
Nin por mirar pr'a corrente
Que nunca para un argallo.

Galicia, ti tel-o deño...
N-os teus eidos d'hermosura
Sempre sobrán a fartura
Y-eu amor meigo che teño
Y-a pintar eiquí non veño
Nin a mitá d'a verdá
Y-o teu retrato fara
Soilo o ceyiño estrelado
Pro no curazón pechado
Teño o teu amor, mamá.

Galicia, maiciña miña
Chámame pra cabo tí
Os que ben lonxe d'eiquí
Buscan o pan y-a fariña
Berra que veñan axiña
D'América c-un forcado
Pra mator o condanado
Que tarruxa os nosos dreitos
Ó que chaman os seus feitos
O cacique revirado.

(Bota a andar Marcos e desapercíbese)

ESCENA XXII

O CACIQUE

(Metendo contos no medio para desatervar a xente)

Conta un conto alcalde.

O ALCALDE

Estóu

De mala data.

O CACIQUE

¿E porqué?

O ALCALDE

Porqu'o carpenteiro que
O bastón me rabenóu
Eu mandeillo rabenar
Porriba que lle sobraba
Ynda ben e non s'andaba
Agusto sin-o tronzar
E dendes que ll'ô encaixo
Nas maus pegoull'unha xiba:
S'o habrá tronzar porriba
Bais'e rabéno por baixo
Y-o máis burro eínda entende
Que por onde lle sobraba
Era porriba y-a paba
Amolóu, y-a sangre acende
Unha burrada d'o xeito.

(Todos se rin a perder)

MINGOS

Vaya, vamonos marchar.

FARRUCO

Sera ben.

O ALCALDE

Hay que botar
As contas d'o que no peito
Enfolamos.

O CACIQUE

¿E que contas?

O ALCALDE E XAN

As d'a comida.

O CACIQUE

¡Marchade
Que non e nada!

(Erguens'algús)

O ALCALDE

¡Parade!
¿Taravelea? ¿ou atontas?
Non é nada y-acabóuse.

PERUXO

Moitas gráceas meu Señor.

FREILÁN

Por moitos anos, y-o lor
D'as firmas, mentres qu'eu ouse
Tanto ll'as boto de día
Coma de noite.

MINGOS

Eu igual.

PERUXO

Eu tamén si.

O CACIQUE

Menos mal.

XACINTO

Esta xente avomaría
Fai canto vosté lle mande
Non teña medo...

O CACIQUE

(Os concexás)

Buscar
Votos y-escarabellar
Todol-os buratos.

XACINTO

Ande
Que xa se fará.

(Erguense todos)

O CACIQUE

Adiós logo.

XACINTO E VARIOS

Adiós, que lle vaya ben.

O CACIQUE

Ygualmente.

(Salen todos, a non ser O cacique y-o fillo)

MINGOS

¡Viva quen Pode!

PERUXO

Veña pr'acó fogo.

(Sacando unha chita)

Pr'on xaruto, haxa salú.
Chisquea Xan no esqueiro
E trai pro acende pirmeiro.

(Acenden)

XAN E OUTROS

Vámonos xa... ¡Uujujú!

(Aturuxo)

(Botan a andar pola rúa ou camiño y-algús can non chan, porque van borrachos y-os outros erguenos y-escapan con iles. O cacique zarr'a porta e volve pra drento)

ESCENA XXIII

O CACIQUE Y-O FILLO

O CACIQUE

Con este fato de burros
Qu'inda teñen d'animás
Ben máis que de concexás
Calquera merca ben curros
Y-achousa ben casemente
Tod'a conta d'èles, pro
A culpa n-a teño eu ho
Senón a burra d'a xente
Pois s'hay caciques n-as Cortes
Qu'os haxa n-os autamentos
Pois un povo de zumentos
Hay que lle dar paus e fortes
Pois s'un lles dice a verdá
Rinse d'él, chámanlle vago
Y-a bon sirvicio mal pago
N-ay volta.

ALBERTIÑO

E certo.

O CACIQUE

¡Pupá!
E non hay unha aleución
E dota a Galicia enteira
Feita de boa maneira
Con votos de corazón.

E dendes que se come a bacalada
Fuxe a xent'a concencia. ¡É boa fada!

(Telón)

O CACIQUE

AUTO SEGUNDO

DELITOS

PERSONAXES

Alberte Comedor (cacique)
Xan d'o Saco
Marcos Pagador
Tres Presedentes d'as mesas aleutorás
Seis Axentes d'as mesmas
Albertiño, fillo d'o cacique
O Alcalde G. d'o Povo
Xan Burriño
Gorgorio d'o Carto Antón Boca-averta
Pepe Payolo Andrés d'o Amaño
Farruco d'Ervellás
Pepe Firmón
Dous homes e un pinche
O xuez y-o Sacreteiro
Catro Guardias civís.

O esceneiro amañado coma n-o principio d'o auto primeiro, y-o cacique sentado de cu n-unha silla ocarón da mesa y-está cara pr'à xente remexendo no padrón d'o consumo. Na rúa ha d'haber un recuncho pra s'acultar Marcos.

ESCENA I

O CACIQUE

O CACIQUE

Eu teño a chave d'os rayos
N-a mau, emáis d'as centellas
E nona solto, abofellas
Porqu'è o modo de comer.
Yste padrón d'o consumo
Váleme moito y-a medo
S'un s'apón eu deixo quedo
C'unha suba, e bon xacer
Toman pra traguerm'os outros
Praque me dían os votos
Y-hastra aqueles que son xotos
Véñens'eiquí dobregar
Engurrar e pidir tolos
De medo que lles perdone
E non queda quen s'entone
Por grima de eiquí as pagar.

(Pasa folla a folla o padrón)

Este dous ras (*Esquirbe*)... Este catro
Este dez... Estoutro trinta
Qu'e un home de mala pinta
Esí qu'o sepa ha fungar
Este doce... Yste catorce...
Y-este dezaséis..., agora
Que bote a lingua de fora...
Cand'ò seipa, ha tarruxar...

ESCENA II

O CACIQUE AMÁIS XAN D'O SACO

(Vese vir po-la rúa arriba Xan d'o Saco, cun saco o lombo, e n-il un xamón e dous queixos de pirula)

O CACIQUE

O alcalde xa me firmóu
O padrón n-a derradeira
Folla, pra burrada enteira
Y-a meu xeito m'o deixóu
Antes de poñer as cotas
Agora faigo o que quero
Vaya el è un alcalde fero
Ben merèce pr'ônhas botas.

(Petan a porta, y-o cacique érguese pra ir abrilas)

O CACIQUE

¿Quen vai?

XAN D'O SACO

Sirvidor.

O CACIQUE

¡Adiante!

(Pasa)

¿E qué s'ofrece?

XAN

Algo è...
Que tal descansóu vosté.

O CACIQUE
Ben e ti.

Xan
Eu ben Señor.

O CACIQUE
Alégrom' hom.

XAN
Ygualmente.

O CACIQUE
Séntate, logo
(*Séntase, pro deixa o saco*) y-o conto
Dío axiña, acaba pronto.

XAN
Dous minutos por favor
Agarde.

O CACIQUE
Perde coidado.

XAN
Pois Señor a unha cunsulta
Veño a ver que me resulta
D'ela.

O CACIQUE
Fala de contado.

XAN
Señor a miña muller
Vendéu n-ô ano pasado
Un curro qu'está prantado
A carballos, y-o facer
As esquirturas gardóu
D'o usufruto o direito...
E veño saber s'hay xeito
Pras árbores tronzar.

O CACIQUE

Estóu
Ven seguro de que alí
A túa muller è a que
Pode tronzar po-lo pe
Os caxigos.

XAN

Logo si.

O CACIQUE

Si, hom, si.

XAN

Y-estoncias logo
Xa non corro pr'outro lado.

O CACIQUE

¿S'estás ben desacupado?...

XAN

Xa n-ando máis nin m'afogo.

O CACIQUE

Ben craro e o qu'eu che dixen.

XAN

Pois escuro dice qu'è
O meu contrario, abofé.

O CACIQUE

Xan, eu trampas nunc-as fixen.

ESCENA III

OS DITOS E MARCOS

(Marcos ben po-la rúa arriba e séntase pra escoitar cando lle veña ben e de cando en cando atusma po-lo cuchucho d'a porta)

XAN

Bueno Señor, pois pinchéi
Dous carballos e Farruco
D'Ervellás, qu'e un home cuco
Demándame.

O CACIQUE

Non ten ley
Anque fose o que comprase.

XAN

O mesmo.

O CACIQUE

Pois non hay duda
Anqu'o xuzgado el acuda...
Meu Xan o medo che pase.

XAN

Pro ten que me defender.

O CACIQUE

E de boa gana, hon.

XAN

¿E ganaremos ou non?

O CACIQUE

Se non podemos perder.

XAN

Boeno pois ha de faguer
O favor de m'agarrar.

(Coll'o saco)

Ysto qu'eiquí ll'hei deixar
Que pouca cousa ha de ser

(Saca o xamón y-os queixos)

O CACIQUE

¿Pra qu'andiveche con eso?

O CACIQUE

Siñor sempr' é unha atinción.

O CACIQUE

Ti non es xudio.

XAN

Eu non Siñor.

O CACIQUE

Siqu'ès máis sopeso...

XAN

Moito non tampouco.

O CACIQUE

Es, es.

XAN

Quedamos en qu'a min m'ha
De defender.

O CACIQUE

¡Ehí está!
Por tod'a razón tes.

XAN

Bueno logo.

O CACIQUE

Vaite e zarra
A porta ou tira por ela...

XAN

Boeno unha onciña marela
Heill'a dar se mo agarra
Ben no xuicio...

O CACIQUE

Pro avisa
Axiña que citen.

XAN

Boeno.

O CACIQUE

Vaite e adios.

XAN

Hoxo en paz ceno.

O CACIQUE

Pois cena e come sin prisa.

XAN

Adiós logo.

(Vaise)

O CACIQUE

Logo adiós
N-e mala a conta por certo.

(Esconde os xamos etc.)

O preit'este ind'hà ter merto
E máis un bo «venga a nos».

*(Desapareces'o Xan e cando sai pra fora, Marcos fai que dorme, coma sempre
que ve entrar ou sair alguén)*

ESCENA IV

OS XA DITOS AGAS'O XAN

O CACIQUE

Esta xente non e mala
Esta xentiña por eso
Sempre trai o *contrapreso*
No regalo. É que non fala
Sin dar algo... O meu Alberte
Tivo unha acabruación
Pensando qu'a deveción
Se perdera. N-è reberte
O labrego nunca non.

(*Gard'o xamón, etc.*)

ESCENA V

OS XA DITOS E TRES PRESEDENTES D'AS MESAS ALEUTORÁS
E SEIS AXUNTOS

(Vense vir pol-a rúa ou camiñ'erriba, y-estoncias Marcos s'esconde y-aculta en calquera lado, pro esí que se meten drent'os outros volve pro seu sito. Chaman a porta e n-ela tumban)

O DE DIANTE

¡Oi Señor Alberte!...

O CACIQUE

¿Quen chama?

O DE DIANTE

Nosoutros.

O CACIQUE

Pasade

Pra drento y-a porta zarrade.

(Pasan)

Y-acaribilládea ben.

O DE DIANTE

Señor ¿e que tal lle vai?

O CACIQUE

Ben ¿e vosoutros?

O DE DIANTE

Tamén.

O CACIQUE

¿E pol-a casa?

O DE DIANTE

Ninguén

Está enfermo nin mal hay.

O CACIQUE

¡Alégrome!

O DE DIANTE

Igual, Señor.

O CACIQUE

Sentádevos.

TODOS OU ALGÚS

A obediencia.

(Se sentan)

O DE DIANTE

¿Y-a que vimos?

O CACIQUE

Ten pacencia

Que ch'o vou dicir: E o lor

D'as aleucios: xa sabedes

Que pra domingo se fan

E pra vosoutros están

As mesas, ora veredes

O que vos quero: Ese día

Dend'as oito da mañá

Hastr'as catro, hora será

D'ir votar, y-eu vos pidía

Qu'o relós ben adiantásedes

Cando conveña pro feito

E que vosoutros o xeito

Ben as cousas amañásedes.

O DE DIANTE

Pro... se vamos pr'a choupana

Despoixas.

O CACIQUE

Que burros sodes
Ti coñocel-o ben podes
Que non pasan de macana
As prisiós aleutorás
E s'eu minto, vel-ehí tes
As causas po-lo rové
Sair porque son patás
Moitos xurados.

O DE DIANTE

O vento
Qu'eu non-as endergo esí
Se m'apañan por ehí
Non escampa no momento.

O CACIQUE

Leria, leria, hom'es ben burro
Pensas qu'eu te comprometo
Non, home, non e prometo
Que todo s'ha volver zurro
S'algo oubera, que n-hay nada
Atende: Pol-a mañá
Cada un vai pr'acólá
Pra seucion; xa de vicada
Pod'empezar a fâguer
Algunha cousa. ¡Coidado
Con poñer un ateicado
C-un pau n-a porta, ora aver
Val máis que matedes un
Què que se perda a'leución
Dade paus, sin ton nin son
Y-o que tusa, cataplún.
Ysto no caso de qu'haxa
Aleuciós, que non-o sei
Eínda xa ô saberéi
Sin ir botar a baraxa.

O DE DIANTE

Boeno logo xa ô falaremos.

O CACIQUE

Dicide os d'o noso bando
Que leven fouces e upando
Cheguen, que pr'eso os mantemos
Paus coma eu centeyo verde
Con xostras emáis con mocas
Desd'a cachola hastr'as zocas
Anqu'o que os leve non herde.
¡Leña rediós e renxer
Cos paus e mais c-as mocadas
Anqu'haxa pernas crebadas
N-importa nin ten que ver!

O DE DIANTE

N-ha faguer falla.

O CACIQUE

Pro si
Fai xa vos chaméi o caso
Pois eu por outras non paso
Mentres mandè êsteña eiquí.
Ti vas a mesa o colexo
De Rabalbos è d'axuntos
Levas istes dous, e xuntos
Yde e n-esquenz'o pelexo
Pra darlles o aleutores
De beber gotos e chincos
Despóis xa pregarán brincos
Seino eu ben, os labradores.

O DE DIANTE

¡Xa o vexo!

O CACIQUE

E ti Estebo vas
O colexo de Carneiros
¿Oíche? y-os compañeiros
Teus serán istes dous Xas.

ESTEBO

Boeno.

O CACIQUE

E Farruco ten qu'ir
A casa de Xan Terbello
Qu'elí e ô terceiro concello
Y-ali votar háse vir
Y-os teus axuntos son éstes
E prézate a ver que ben
O fas.

FARRUCO

Ben Señor.

O CACIQUE

(*Con sorna*)

Amén
Os axuntos non-os prestes.

(*Se rin*)

Non poñedel-as protestas
D'os contrarios n-os papés
Porqu'o qu'anda o dreito bes
Non merea; son cousas estas
Que teño esparamentado
Faced'o tolo y-apandade
C-os meus consellos y-andade
Sempre con moito coidado.

FARRUCO

Xa andaremos e veremos.

O CACIQUE

S'un noso contrario entróu
Pra votar, que xa votóu
Dicídelle, e'estoncias temos
Maneira pra ll'aumentar
Un máis a nosa aleución
E tómase a'paración
Qu'estoncias hamos trunfar
A conta e ter «mayoría»
Fáigas'èla como queira.

FARRUCO

¡Eso xa!

O CACIQUE

Pois de maneira

Que quedamos hastr'o día.

FARRUCO

Ben si Señor.

O CACIQUE

Que n-esquenza

O que vos dixen.

FARRUCO

Non ten

Duda.

(Lovántanse con ánemo de vir)

MARCOS

(A parte)

¡Ay logo ben!

Ves que ben propoar'a avenza.

O CACIQUE

¡Asperade!... O meu acordo

Xa n-está pra festas: tedes

Que faguer máis, xa veredes

Que vol-o vou dicir ben:

FARRUCO

Ora diga.

O CACIQUE

Hai que firmar

As listas d'as votaciós

Y-as autas d'istas sisiós

Polos axuntos y-a par

Tamén c-os entreventores

Firmade as listas n-a marxe

E tamén o derradeiro
Pro seique e millor pirmeiro
Qu'adeprendedes n-a ley
Desd'o artículo 40
Siquera seis d'os d'adiante
Pra saber saír avante
Que xa vol-o pagaréi
S'«escamotear» soubérades
As papaletas, ¡canté!
Millor nos fora, abofé
¿E se facel-o quixérades?

FARRUCO

Boeno, xa o estudearemos.

O CACIQUE

A ver logo

¡Ai Albertiño!

(*Berrando*)

Traí d'ehí un vaso de viño.

ESTEBO

¡Ca! nosoutros non queremos.

O CACIQUE

Un vaso non vos fai mal.

ESCENA VI

OS XA DITOS
YO FILLO D'O CACIQUE

ALBERTIÑO

¿Qu'hei tragner, papái?

(Aparecendo)

O CACIQUE

Un vaso.

FARRUCO

Non tal.

O CACIQUE

Trai, non fagas caso.

ALBERTIÑO

Agora mesmo.

(Vólvese pola porta)

ESCENA VII

OS PERSONAXES D'A Vª

FARRUCO

Mais val
Que non traiga nada.

O CACIQUE

¿E logo?

FARRUCO

É un molesto e non fai falla.

O CACIQUE

Boeno, bueno, argalla argalla...
Non che queda obrigación
Non-o penses.

FARRUCO

N-e por eso.

O CACIQUE

¿Porqu'è, logo?

FARRUCO

N-è por nada...

O CACIQUE

Dios che día millor fada
Pra trampear n-aleución
Què ganas tes de beber...
Cala a boca e tente quedo
Qu'o viño perdéu o medo
Xunt'o fogo e ha saber
Ben...

ESCENA VIII

OS DITOS
Y-O FILLO D'O CACIQUE

ALBERTIÑO

(Entrando c-un xarro y-on vaso n-as maus)

Eiquí van os petates...

FARRUCO

Eu non quero xa está dito.

O CACIQUE

Beb'hom, e deix'o cabrito.

(Ofercéndolle)

Bebe ben e non te mates.

FARRUCO

Xa que s'empeña d'o xeito.

O CACIQUE⁶⁶

Beberéi unha miguíña.

FARRUCO

Bote logo e traiga axiña.

O CACIQUE

Esí, hom esí has ter peito
E ser com'os homes.

(Bota viño O cacique e dalle de beber)

¡Toma!

66. Por coherencia coa intervención anterior entendemos que "Beberéi unha miguíña" debería de ser enunciado por Farruco e non pol'O cacique, polo tanto pode tratarse dun erro do propio autor.

FARRUCO

Pois que d'oxe en moitos anos.

O CACIQUE

Qu'aproveite.

(Dirixíndos 'os outros y-enfiándolle-lo vaso)

Ai bos cristianos

Bebede.

(Beben)

Ynda m'esquencia

Unhas cousas de vos dar

Que son as leis pra estudar

Namentras non cheg'ò día

D'as aleucíós.

FARRUCO

Verdad'è

Traiga logo.

O CACIQUE

Vel-ehí tedes.

(Dalles a cada presedente a sua ley ou libro)

A ver, se a deprendedes,

Un dia heivos dar café.

Boeno logo, y-ora agora

Ydevos con Dios.

FARRUCO

¡Xa'stamos Picando!

ESTEBO

¡Ala xa! e vamos de presa.

FARRUCO

¿Hay quen teña hora?

O CACIQUE

Son as dez en punto.

TODOS

Adiós.

FARRUCO E ESTEBO

E moitas gráceas.

O CACIQUE

Marchade

Y-os encargos recordade.

FARRUCO

Adiós.

O CACIQUE

Ydevos con Dios.

(Vanse)

ESCENA IX

O CACIQUE
Y-O FILLO E MARCOS

O CACIQUE
Ay Albertiño leva ese.

(*Collendoo*)
Xamón pr'aló, pra gardalo.

O FILLO
(*Collend'o*)
O xamón seique ne malo.

O CACIQUE
¿Poida que te debecese?

O FILLO
Non señor...

O CACIQUE
Ala pr'aló
Co xamón, queixos e trastes...
Cando ti solo n-abastes
Pra colgal-os, chama acó.

O FILLO
Ben podo.

O CACIQUE
Millor.
(*Vaise con todo*)

ESCENA X

O ALCALDE
Y-O CACIQUE E MARCOS

(Ven vir pol-a rúa ou camiño o alcalde. Chega a porta e peta)

O CACIQUE
¿Quen vai?

O ALCALDE
Son eu.

O CACIQUE
Apuxa.

(Entra e zarra. Ven algo desluado, inda ben)

O ALCALDE
(Infiándose)
¡Qu'o fogo
Te queime!

O CACIQUE
¿E ti que tes logo?

O ALCALDE
Qu'ès un falsario.

O CACIQUE
(Ríndose)
¡Pupái!
Xa o era o ano pasado.

O ALCALDE
Velo, ind'èl se pon con risa.

O CACIQUE

Como ves con tanta prisa...

O ALCALDE

A Xesús que condenado!

O CACIQUE

Pro eu non podo saber
O que che pasóu pr'a vir
D'esa maneira, a fuxir
Comingo agora reñer.

O ALCALDE

Se sabes: esí correras
Pr'o río. Si que non viche
Que me botóu ese guiche
D'o gobernador, de veras,
Us vinte pesos de multa
Por mor de tí.

O CACIQUE

¿E qu'importa?

O ALCALDE

Non ch'entres'a a tí, pro torta
Teño a y-alma, e «dimitir
Veño.

O CACIQUE

Ti falas igual
Qu'on menistro.

O ALCALDE

Eínda volves.

O CACIQUE

Pra saber o que resolves
Porqu'abofé me fas rir.

O ALCALDE

Rir riste, pro s'eu che falto
Outro alcalde com'amin
Nunca has de ter.

O CACIQUE

Mais ruín
S'entende.

O ALCALDE

Qués me fender
De rábea a y-alma, non pois
O meu pelo non mo-tomes.

O CACIQUE

¿Quererás comer os homes?

O ALCALDE

Ti pouco tes que comer...
Xa nunca máis son alcalde
Dendes d'oxe.

O CACIQUE

Eso, ¡pupái!
Com'atí calquer'o fai
Con tal que seipa firmar
¿Qu'alcalde es tí?

O ALCALDE

Eu son quen.

O CACIQUE

Pra comeres moito e ben
Cando te vou convidar
E d'un fachuzo de pallas
Faig'un tan bo com'atí
Agora mira pr'aquí
Como nada ves buscar
O que che fora millor
E deixar os aspaventos
Porqu'hay maneiras a centos
Pr'esa multa non pagar.

O ALCALDE

Estoncias volvom'atráis
D'o que dixen.

O CACIQUE

Fas un feito
Estou güiándot'o dreito
E vés comingo reñer.

O ALCALDE

Home calquera o faguía...

O CACIQUE

Ten pacencia e ten calado
Qu'o diñeiro de contado
Pro conto ha de parecer.

O ALCALDE

¿E donde?

O CACIQUE

No «presupuesto»
Sácanse d'os gastos d'obras
Prúbicas, e d'élas cobras
Pr'a a multa.

O ALCALDE

¿Com'ha de ser?

O CACIQUE

Doado: fais'un recibo
Se queres d'as cen pesetas
Y-así que no peto as metas
Xa non tes máis que faguer
Depoixas ponse n-as contas
Municipás istes gastos
Seña por copas ou bastos
Qu'o mesmo ten.

O ALCALDE

Está ben.

O CACIQUE

E logo ¿calas agora?

ESCENA XI

OS DITOS, XAN BURRIÑO, GORGORIO D'O CARTO
Y-ANTÓN BOCAAVERTA E PEPE PAYOLO

(Vense vir pola rua pra cabo d'a porta)

O ALCALDE

Agora, craro.

O CACIQUE

Pois tiña

Xa descurrida a manciña

Pra manciñarte tamén:

Oxe xa lles mandéi vir

A catro firmós ben cedo

Pr'arregrar o conto, e ledó

Craro que podes marchar

(Petan a porta)

Vel-os ehí veñen; ti vaite

Y-ábrelles a porta axiña...

GORGORIO

Hai permisio.

O CACIQUE

Hastr'a cucuña.

(Abrindo e botándose fora)

O ALCALDE

Seique podedes entrar.

(Entran e vaise o alcalde)

ESCENA XII

OS DITOS AGAS'O ALCALDE

GORGORIO

Boenos días «tenga» usté.

O CACIQUE

Felices.

GORGORIO

¿Como lle vai?

O CACIQUE

Ben ¿e vosoutros?

GORGORIO

Non hay Mala novedá.

O CACIQUE

Bon e.

OS OUTROS

Con salú «lo enceten» todos.

O CACIQUE

Gráceas.

TODOS

E vosté que viva...

O CACIQUE

Esta xente n-e cativa

Conóceselle n-os modos

Xa po-lo falar se ve

Qu'ind'òs concexás y-o alcalde

Cando chegan o autamento
Métense axiña pra drento
Sin os boenos días dar.

XAN E GORGOIRO

Porque son burros.

MARCOS

(A parte)

¡Xaora!
Se n-ô foran non valían
Pro que valen, nin facían
Cousas que fan sin ollar.

O CACIQUE

Sentádevos n-eses tallos.

(Séntanse)

XAN

¿E pra que nos mandóu vir?

O CACIQUE

Agora vol-o-héi dicir:

(O cacique colle os recibos d'as contas municipás e ponos sobor d'a mesa)

E pr'onha firma botar
N-as contas d'o autamento
E nun instante acabades
Despoixas xa vos marchades
Sin ter máis que traballar.

GORGORIO

Non ten duda, anque firmemos.

O CACIQUE

Bah-bah ¿pensas qu'eu son tolo
O siascaso un bon payolo
Pra vos ir compremeter?
Dios me librara de tal
Qu'inda collía pirmeiro
Un fol, tocand'ò pandeiro
A limosna.

GORGORIO

Boeno a ver.

(Erguendose)

¿Dond'hamos botar a firma?

O CACIQUE

Bota eiquí unha, outra aquí...

Outra aquí... e y-outra alí...

Xa abastan

Ai Pepe tú

Vente agora e firmas logo.

PEPE

Ben si Señor.

(Erguese)

O CACIQUE

Ven pr'acó...

(Ven)

Bota unha eiquí, outra aló.

(Insiñando com'a sempre c-o dedo)

E despóis cucurrucú...

Xa acabache...

Xa van todas

Sentate logo... Oi Antón

Ti qu'eínda es bon firmón.

MARCOS

(Aparte)

¡Com'òs outros!

Ven botar

As túas.

ANTÓN

Vou aló logo

Bota eiquí unha, outra ali

Alí outra y-outra aquí...

Agora podes marchar
Oi Xan, achégate adiante
E ven arar.

XAN

Mal labrego... Esixos
Com'estóu cego
Os anteollos vou poñer.

O CACIQUE

Firmas o achóu se queres.

XAN

Home non (*Pon os anteollos*), pon'os axiña
Qu'estoncias unha miguiña
Mais vexo
Trig'ora a ver.

O CACIQUE

Unha chí...

XAN

Xa vai ¿y-a outra?

O CACIQUE

Eiquí mesmo.

XAN

Boeno, deixe...
Xa vai tamén...
Nonse queixe
De que lle fago asperar.

O CACIQUE

Xa nô' me queixo!
Ora agora
Ýdevos cando queiredes.

XAN

Agora mesmo.

O CACIQUE

E podeades,
Cando sallades, zarrar
A porta.

XAN, ANTÓN

Adiós logo.

PEPE

Adiós que lle vaya ben
Y-a vosoutros que tamén
Vos vaya.

GORGORIO

Pois logo adiós.

O CACIQUE

Adiós Gorgorio, hastra vernos
Outor día e moitas gráceas.

GORGORIO

Esas dánsell'as
Ygnacias.

(Salen)

O CACIQUE

¡Us burros y-outros papós!

(Pérdense d'ollo)

ESCENA XIII

O CACIQUE E MARCOS

O CACIQUE

Se burriño e o alcalde y-os concexás
Piores inda son os animás
Qu'acaban de sair, pois que viñeron
Cochar as falcatrúas que ficeron
Outros. Agora o burro d'o alcalde
Págall'a multa o povo, y-èl sai de valde
Y-os ricibos mairandes van firmados
Pras contas d'o Autamento, e n-ay coidados
E namentres qu'esteña eiquí o mayestro
Qu'inda non sabe ben o padronestro
Hei de runfrar, gozar, amáis comer
E cando cheg'à céncea xa hei de ter
D'abondo pr'a'spancharme a perna solta
Descansándom'o foxo, non hay volta.

ESCENA XIV

O CACIQUE, O FILLO Y-ANDRÉS D'O AMAÑO.

MARCOS

(On tempo ven Albertiño da cuchiña ou habitación d'a esquerda e Andrés pola rúa arriba e peta a porta)

O CACIQUE

Mira quen vai ehí.

O FILLO

(Achegándose a porta)

¿Quen

É?

ANDRÉS

Sirvidor...

O CACIQUE

(O Albertiño)

Deix'ò vir

Pr'acó, abrell'a fuxir

Porqu'algún negocio ten.

(Abrell'a porta e pasa e despoixas Albertiño ponse a esquirbir)

O CACIQUE

Vent'Andrés, vente pr'acó.

ANDRÉS

Diolo «guarde».

O CACIQUE

N-era «buena».

ANDRÉS

¿Vaille ben?

O CACIQUE

Ben ¿y-os d'aló?

¿Que tal?

ANDRÉS

Teñen moita pena.

O CACIQUE

¿E logo?

ANDRÉS

Señor ben sabe

Qu'o meu rapás ll'e tocóu

Númaro baixo, e choróu

A sorte canto lle cabe.

O CACIQUE

¿Y-estoncias?

ANDRÉS

Eu viña ver

S'o nagocio s'arregraba

Qu'eu cartos non reparaba

Se se pudiera faguer

E sei que vosté se quere

E quen pode facer moito.

O CACIQUE

Craro está que xa o adoito.

ANDRÉS

Pois veño pro que s'entere

D'a cousa.

O CACIQUE

Boeno ¿e que das

Se ch'o saco d'o sirvicio

Facendo un bon sacrificio

D'os meus amigos?

ANDRÉS

Mil rás.

O CACIQUE

É pouco.

ANDRÉS

¿Pro canto quer
Logo?

O CACIQUE

O dobre.

ANDRÉS

Hastra ll'o dou
Xa que vostede o aventóu.

O CACIQUE

Perde coidado qu'ha ser
O qu'eu diga.

ANDRÉS

Diol-o queira
Non teñas medo⁶⁷.

ANDRÉS

¿E pr'a cando
Quedará libre?

O CACIQUE

En pasando
A riviación.

ANDRÉS

¿De maneira
Que logo e?

67. Entendemos que neste contexto “Non teñas medo” sería máis acaído en palabras d’O cacique que de Andrés, polo que pode tratarse dun erro do propio autor.

O CACIQUE

Logo ha ser
Pro tes que lle me mercar
Us anteollos pra mirar
Por eles, hay qu'o afacer
A ler con eles n-os ollos
Pra poder ganar a pista
E dicir que n-e d'a vista
Hable. Tráime os anteollos
E deixam'o conto a min.

ANDRÉS

Boeno xa ll'os trageréi
Pro colla este billeteño.

(Dall'un billete)

Se fai falla, pro amiguiño
Pra que cate ben a ley.

ESCENA XV

OS DITOS
E FARRUCO D'ERVELLÁS

(Farruco chega a porta, peta e lle non responden)

O CACIQUE

Boeno logo (*Gard'o billete*) gardaréino
E faréi com'a pra min
As cousas pr'este pindín
Y-o neono a ler afaréino.

ALBERTIÑO

Petan.

(En fala baixa a Andrés)

¡Cala!... Vaite axiña
E deixa vier o qu'está
Train'o pícaro mañá
Pra'nseñalo unha miguiña.

ANDRÉS

Adiós logo.

O CACIQUE

Adiós.

(Vaise)

ESCENA XVI

OS D'ANTES A NON SER ANDRÉS D'O AMAÑO

FARRUCO

E hay Pirmisio.

O CACIQUE

Hastra cabo nos.

FARRUCO

Bos días nos día Diós.

O CACIQUE

Filices.

FARRUCO

¿Como lle vai?

O CACIQUE

Ben ¿e ti?

FARRUCO

Eu ben tamén.

O CACIQUE

M'alegro.

FARRUCO

Ygoalmente.

O CACIQUE

Ehí
Pódeste sentar.

FARRUCO

¿Eiquí?

O CACIQUE

Si hom, si e ponte ben.

(Sentan)

E logo ¿que has de novo?

FARRUCO

Pouca cousa: unha consulta.

O CACIQUE

Di logo a ver que resulta

D'ela, sin qu'o sepa o povo.

FARRUCO

Ay faime falla sagredo.

O CACIQUE

Farruco, ha ser com'a morte

D'un home, con Dios e sorte

Cala e nunca teñas medo.

FARRUCO

Siñor a muller de Xan

D'o saco ist'ano pasado

Vendeume un curro prantado

A carballos, que xa'stán

De colleita; pro o facer

As esquirturas gardóu

O usufruto e pinchóu

Estoutor día sen ver

A xente, dous bos carballos

N-o sito e veño a s'hay dreito

Pra pinchar árbores d'o xeito.

O CACIQUE

Home si.

FARRUCO

Ó-lem'a allos

Ysa ley.

(Con maneiras d'estar moi contrariado ca resposta)

Estoncias eu

Non teño dreito a privarlle.

O CACIQUE

¡Ca! nin siquer'a toparlle.

FARRUCO

Díceo porqu'il aquí veu.

O CACIQUE

O mesmo que si viñera.

FARRUCO

Veu, veu, y-o vir algo fixo.

O CACIQUE

¿E quen demoño cho dixo?

FARRUCO

El mesmo y-o que lle dera
Me contóu.

O CACIQUE

Deu hostias pr'el.

FARRUCO

Non foron hostias, hom, non
Mire se foi un xamón...
Y-outras cousas nun papel.

O CACIQUE

Arrenegado s'o deño.

FARRUCO

Pois esa xente e así feita
Qu'eu o que dou c-a mau dreita
A'squerda n-o sabe e teño
Coidado de saber vir
Sin renxer e sin tumbar
Sin correr e sin parlar
Coidando de non tusir
¿Vosté ha defender o Xan?

O CACIQUE

Dinlle palabra segura.

FARRUCO

A ver logo se precura
Pufar ese toleirón
E tome esa pouca cousa.

(Dalle 20 pesos y-o mazo de puros)

O CACIQUE

Saca d'ehí.

FARRUCO

Sacar eu
Nin po-la mai que me deu
Anqu'os arrebole a chousa.

O CACIQUE

Despoixas val-o contando
Com'o outro.

FARRUCO

Nome tome
Por xente d'esa, meu home
Que canto fan van cantando
Adiós.

O CACIQUE

Volve acó, non seña
Que m'obrigues a mandarche
Un recadeiro lovarche
Ysto a casa.

FARRUCO

Se s'empaña
Perd'o tempo, vaino a ver
E s'unha isma se sabe
Pégueme un tiro y-acabe
Comingo, que non ha ser.

O CACIQUE

Non te volvas tolo.

FARRUCO

Non Señor.

O CACIQUE

Pois líscate axiña
C-os cartos, y-onha miguíña
Ten de boa adución.

FARRUCO

N-os levo y-adiós.

O CACIQUE

Esto é o demo.

FARRUCO

Parce mintira, Señor
Que non m-atenda por mor
D'unha presona que temo...

O CACIQUE

Boeno logo agarraréiche
Ysta cocha cicatada
Pro se sei que dices nada
A cousa ben cobraréiche.

FARRUCO

Non teña medo.

O CACIQUE

Veremos.

FARRUCO

Xa'stá visto: non faltaba
Outra cousa, pra ser pava
Tod'ô que'agora facemos.

O CACIQUE

Boeno, pro que ch'hei facer.

FARRUCO

Unha boa compostura
Qu'a il lle salla algo dura.

O CACIQUE

Pois eso ben pode ser.

FARRUCO

Namáis quero.

O CACIQUE

Pois n-hay medo

Vaite e déitate n-a casa

Que quen revolve esta masa

Sen eu, e ti tente quedo.

FARRUCO

Voume logo.

O CACIQUE

Coidadiño

Con nada chapelear.

FARRUCO

Ynd'o demo m'ha levar

Se o digo anque teña viño.

O CACIQUE

Vaite logo.

FARRUCO

Adiós.

O CACIQUE

Adiós.

FARRUCO

Consévese.

O CACIQUE

E ti igoalmente.

(Vaise)

ESCENA XVII

O CACIQUE Y-O FILLO
E MARCOS

O CACIQUE

Xesús que burra é esta xente
E d'ela librenos Dios.
Un amaño hay que buscar
Pra contentar ista xente
Pois s'un conta, o outro mente
Y-os dous hay que os belizcar.

ESCENA XVIII

OS DITOS
E PEPE FIRMÓN

(Pepe Firmón chega pol-a rúa arriba e chama a porta)

PEPE
Dou gráceas.

O CACIQUE
¿Quen vai?

PEPE
Son eu.

O CACIQUE
Pasa Pepe.

(Pasa, c-un saco o lombo, e n-él un xamón)

PEPE
Boenos días...

O CACIQUE
Nos «dé» Dios. ¿E que querías?

PEPE
Dicirlle ô que me valéu
Co-a manciña do azóu.

O CACIQUE
¿E logo?

PEPE

Pois n-o cortello
Púxeno, por seu consello
Y-a'anfermedá lle sacóu
O boy.

O CACIQUE

¿Non ch-o dixen eu?

PEPE

Dixo, Señor, e sopoño
Qu'a vostede e sanantoño
Lles debo o boy.

O CACIQUE

Pro saléu
¿A miña, eh?

PEPE

Ben o dreito
Com'on vintecatro.

O CACIQUE

E logo
C-a miña manciña afogo
O zúceo con moito xeito.

PEPE

Afoga y-ho que è verdá.

O CACIQUE

Pois Sanantoño bandito
Ch-ô defenda, x'astá dito.

PEPE

Amén y-a vosté ajollá
Lle defend'as súas cousas...
Tome logo este xamón
Qu'está ben curado e bon.

O CACIQUE

Saca d'ehí.

PEPE

¿Súas lousas
Lle non cabe, ou?

O CACIQUE

Ten calado
Lev'ô axiña d'eiqui.

PEPE

Ai Señor n-ha ser así
Porque m'o ten ben ganado.

O CACIQUE

Le'vo y-adiós.

PEPE

Non porfie
Que perd'o tempo, que'eu cegue
Gárdeo axiña, antes que chegue
Alguén e non desconfie
De que teñ'as eses.

O CACIQUE

¡Ca!
Se n-è por eso, amiguiño.

PEPE

Logo por que è.

O CACIQUE

Meu cuquiño
Nada che quiría.

PEPE

¡Ba!
Non faga caso, e unha arume
O xamón pra tanto ben
Como xa feito me ten.

O CACIQUE

Pro eu non teño costume
De cobrar o ben que faigo
Os amigos.

PEPE

Xa o sei xa...
Bot'o xamón pr'acolá
Qu'eu de broma no-no traigo.

O CACIQUE

Boeno, pois xa que t'empañas
Agarrareicho e de mala
Gana.

PEPE

¡Non día unha fala!

O CACIQUE

D'eso nunca medo teñas
Ay Albertiño.

O FILLO

Que manda.

O CACIQUE

Leva iste xamón pr'aló
Y-así qu'o leves, pr'acó
Volves esquirbir, corre, anda.

O FILLO

Agora mesmo.

(Larga d'esquirbir, coll'o saco y-o xamón e vaise pra cucuña)

ESCENA XIX

O CACIQUE E PEPE FIRMÓN.
MARCOS

PEPE

¿E non sabe
D. Alberte?

O CACIQUE

¿E qué?

PEPE

Qu'está
Maliña de gravedá
Y-enferma non lle cabe
A Xuana de Peruxo.

O CACIQUE

¿Qu'ha d'estar?

PEPE

Como ll'o digo
D'eso son eu bo testigo.

O CACIQUE

Pro inda estaba com'on buxo
Yste domingo pasado.

PEPE

Non ten que ver, logo morre
Y-adiós, e por aló corre
A falancia de que gado
E cartos ten a brüar.

O CACIQUE

Sem'os quixera deixar...

PEPE

¡Pois! Vostede esteña calado
Pro ela ten gana d'eso
Que m-o dixo a min.

O CACIQUE

¡Se Dios t'ouvira!...

PEPE

Y-o fin
Fillos non ten, e foi teso
O home pr'ela.

O CACIQUE

¡Millor!
Yso e ventaxe pra min
Se foi o home ruín
Pr'ela, seralle pior.

PEPE

El sempre foi com'on logo
Zoupábai e todo.

O CACIQUE

¡Boeno!...

PEPE

E tenlle olleira, sin freno.

O CACIQUE

¡Millor!

PEPE

Pois non seña bobo
Vaya alo.

ESCENA XX

OS DITOS
Y-O FILLO D'O CACIQUE

(Volve Albertiño y-asentase no seu sito, e ponse a esquirbir)

O CACIQUE
E máis hei d'ir.

PEPE
E se pra ir moito agarda
Pódenlle botar a albarda
E de vostede heime rir.

O CACIQUE
Hei d'ir, hei... ¿De qu'está enferma?

PEPE
D'estérico amáis de raxo
D'estámago.

O CACIQUE
Pro baraxo⁶⁸
¿Yso que è?

PEPE
Que non terma
D'o que moula ou d'o que come.

O CACIQUE
¿Pro quen lle chamóu pirmeiro
Esí o mal?

68. *Baraxo* é unha interxección empregada co significado de sorpresa. A variante rematada en -axo emprégaa para respectar a rima.

PEPE

O manciñeiro.

O CACIQUE

Pois non ll'aturóu c-o nome.

PEPE

Yso e o de menos y-axiña
Vaya aló y-onha lambada
Leve a enferma sin monada
E se ten unha miguiña
De mel xa'stá o conto feito.

O CACIQUE

Dios t'oya.

PEPE

Xa m'ha d'ouvir
Vaya aló ande a fuxir
E poñ'a cousas o dreito.

O CACIQUE

Si, pro temos que facer
Outra cousa.

PEPE

¿Cal?

O CACIQUE

Botar
O home d'a casa a par
Que o esquirbano tragner
Pra faguer o testamento.

PEPE

Eu-n-o sacaréi d'a casa
Arregre o máis, de seguida
E leva algo a debecida
D'a'nferma, pois sempre pasa
Qu'os bellos e qu'os neníños
Por engaloyos e pan
Van tras d'un igoal qu'e o can
Dándole d'os seus cariños.

O CACIQUE

Hoxe non vou, pro xa iréi
E penso qu'algo hei faguer
Pois inda nunca fun ver
Vella que fose de ley
Qu'a hirencia lle non papase
E como teña ben sorte
N-esta, ti farás un norte
Galaneiro, e se chegase
A herdar mil pesos, cen ras
Heichos regalar.

PEPE

S'eu quero
Perra, que me leve o dero⁶⁹.

O CACIQUE

Cala que xa's quererás.

69. *Dero*: neste caso “demo”. O autor recorre a esta forma para preservar a métrica e a rima.

ESCENA XXI

OS DITOS
E XAN D'O SACO

(Xan vese vir po-la rúa pro lado d'a porta)

O CACIQUE

Mañá, se Dios quer habemos
D'ir aló, se è que tu queiras.

PEPE

Vou de total-as maneiras.

O CACIQUE

Boeno, ¿pro que hora poñemos?

PEPE

As oito.

O CACIQUE

As oito está ben.

PEPE

Así é: calar o pito.

O CACIQUE

Eso xa y-o dito, dito.

(Peta Xan a porta)

¡Calái!... Seique vai alguén.

(Peta máis)

ALBERTIÑO

Petan a porta.

O CACIQUE
E millor
Que te vayas, Pepe.

PEPE
Voume
Agora mesmo.

O CACIQUE
E quedóume
de darche as gráceas.

PEPE
Señor
Non fale d'eso siquera
Nunca a obrigación lle pago
Qu'eida todo isto que fago
N-e metá d'o que debera
Facer.

O CACIQUE
¡Boh! Vaite abre a porta
Pra que pase o qu'èla esteña
Ou para qu'adrento se veña
Se n-é d'os d'a cara torta.

PEPE
Adiós logo.

O CACIQUE
Adiós.

PEPE
(*Falando con Xan*)
Que pases
Che mandóu o D. Alberte.

(*Pasa*)

O CACIQUE
¿Que tiveche pra volveite
Tan axiña Xan?

(*Desapareces'o Pepe*)

ESCENA XXII

OS DITOS AGAS'O PEPE

XAN

Foi xa
Citarm'o porteiro.

O CACIQUE

Ai logo
Non se descoidan, y-o rente
D'a custión vol'ese xente.

XAN

Pro xa éla parará...

O CACIQUE

¿Pero, a cópea non ch'a deron?

XAN

Deron si.

O CACIQUE

Trai logo a ver
O que che queren faguer
Ou o que n-ela ficeron.

XAN

Tome Señor.

(Dalla)

O CACIQUE

Ora séntate
E fuma, veña quen queira

(O cacique le a copea, com'a quen quer a cousa, e óllai moito, con atinción, antes de volver a falar)

S'o conto è d'ista maneira
O teu contrario, revéntate.

XAN

Ay, Señor, ¿e logo?

O CACIQUE

Nada:
Dizque os carballos pinchache
Todos d'afeito e rozache
As crías novas d'a anada.

XAN

Yso tod'è unha mintira
Y-embosteras esas novas
Senón x'o verá n-as probas.

O CACIQUE

Sa xente se non revira...
Y-a demanda di tamén
Que pinchache sin razón
Sin xeito, amáis sin sazón
Conque xa ti ves.

XAN

Ben ben
Boas mintiras descorren
A ver se me poñen medo
Pro eu por esto estou quedo
Y-abaixo e riba eles corren.

O CACIQUE

Pro dime a verdade o dreito:
¿En que tempo ti pinchache
Os carballos y-esmoucache
As crías novas?

XAN

Home è un feito
Qué os pinchéi o mes pasado
E no mesmo os esmouquéi.

O CACIQUE

Pra'smoucar non tiñas ley
Fuche ben atragazado.

XAN

Pro falan d'eso.

O CACIQUE

¡Home xa!

XAN

¡Asús, probiño de min!
Que xent'esa tan ruín
Diante Dús as pagará
Estoncias non ganaremos.

O CACIQUE

Non lle vexo maña.

XAN

E pois
Se gana non sinto os bois
Gastar.

O CACIQUE

Boeno xa veremos
¿Sabes o que ch'è millor?

XAN

¿E que?

O CACIQUE

Facer un amaño.

MARCOS

Esa sí qu'è a mai d'ô año.

XAN

Boeno, está ben si señor.
Se perdo, morre a muller
Que teño.

O CACIQUE

Que burro es:
Morréu, verás como tes
Vinte a porta.

XAN

Non han ser
Coma miña.

O CACIQUE

Quen-o sabe.

XAN

Sabido está, nin d'o xeito
D'ela.

O CACIQUE

Falemos d'o preito
Que è canto lle cabe
Y-esoutras cousas deixemos.

XAN

¿Que hámos de facer, Señor
Pra dar às cousas color?

O CACIQUE

Veremos, home, veremos
Ti pasado mañá estás
N-o xuzgado pro que salla
A ver s'a modo s'argalla
D'arregrarvos, e verás
Como s'amañ'o cotarro.

XAN

S'unha boa compostura
facemos, ha ser segura
A broma o carón d'o xarro
Anque se beba un pelexo
No sinto pouco nin moito
Que canto gano, xa adoito
De gastalo.

O CACIQUE

Veno vexo...
Pois vaite en grácea de Dios
Que xa faréi o que poda
Estrunfando a céncea toda.

XAN

Adiós logo.

O CACIQUE

Logo, adiós.

(Vaise, y-o sair contalle Marcos o que pasóu co contrario en voz baixa que se non oya drento, y-o Xan bota a mau os pelos e vaise, y-o mesmo tempo ven o que trai os preyódicos e despoixas de falar baixo con Marcos e darlle un bota outro por su a porta; O cacique pasea)

ESCENA XXIII

OS CACIQUE,
O FILLO E MARCOS

(Peta a porta Marcos, casemente o tempo qu'o cacique agarra o periódico)

O CACIQUE
Quen vai.

MARCOS
Marcos Pagador.

O CACIQUE
Ábrelle, Albertiño, a ver
d'o que debe ven tragner
Que n-eso non fai favor.

(O fillo abre a porta, e Marcos pasa pra dentro)

MARCOS
Bos días.

O CACIQUE
Millores veñan
Que os tras tú: ¿que ves buscar?

MARCOS
Nada pro veño pagar
Os cartos, pra que non señan
Causa de medo...

O CACIQUE
¿Por que?

MARCOS

Porqu' o que debe lixeiro
Non ando com' a valeiro.

O CACIQUE

Hom' eso xa boa fe.

MARCOS

Tome logo os trinta pesos
Que lle debía meu pai
E míreos a ver se vai
Algún falso e ben estesos
Poñoos encima d' a mesa.

O CACIQUE

Pro traime pr' aquí tamén
O entrés de doce por cen
Q' ainda é o que máis m' entresa.

MARCOS

Tome ehí lle vai, ¿quere máis?

O CACIQUE

Non, qu' agora vai o meu.

MARCOS

Ora agora, digo eu
Que traiga o recibo.

O CACIQUE

Amáis
Non che fai falla.

MARCOS

Pro quero
Que s' entere meu papái.

O CACIQUE

Deixa que logo se fai.

MARCOS

Pois que se faga eiquí espero.

O CACIQUE

Déixame ler un pouquiño
Antes de o faguer.

MARCOS

Pois lea.

(Le)

O CACIQUE

Vel-o qu'iste demo enlea
Ay Marcos, aí ladronciño
Que puxech'eiquí.

MARCOS

A verdá.

O CACIQUE

A verdad'¿eh?
Pois eu xuro
Qu'o conto ch'ha sair duro
E senón xa se verá.

(Mirando d'enxezgo)

Xa non lovarás recibo
Nin a mai que o paréu...
Seique hastr'o demo te deu
E n-a terra te ten vivo
Pra faguer olleira a xente
Y-así como a razón falo
Dios queira que veña un malo
Revento que te revente.

MARCOS

Pida pra vostede.

O CACIQUE

Amáis
Tamén pra ti estrafulario
Escoitón, ladrón, falsario
Cara retorta pr'atráis.

MARCOS

Seña un pouco máis decente.

O CACIQUE

¿Pr'a ti ou? xa son demais
Xa che non deron teus pais
Aducación, e n-hay xente
Que non vexa o demo en tí.

MARCOS

Yso díceo vosté.

O CACIQUE

Craro porque se ven ve...
Vaya líscate d'eiquí.

MARCOS

¿Sin cartos e sin recibo?

O CACIQUE

Non que logo, por falar
Outra ves os has pagar
Pra que te teñas por vivo.

MARCOS

Eso e peor que roubar...
Veña recibo ou diñeiro
Senón pro día pirmeiro
Hei falar hastra cansar.

O CACIQUE

¿E logo si eh?

MARCOS

Que queda
Pra faguer, obrand'esí
Vostede...

O CACIQUE

Vaite d'eiquí
Qu'hoxe volouch'unha meda.

MARCOS

Pro d'esta inda n-hei morrer
Y-alomenos conocín
Un home trampán e ruín
Y-einda ll'hei faguer tecer:
Pois d'o consumo esas trampas
D'aleución as falsedades
Y-as cédolas que votades
Han sair lisas ou lampas
A relucir, y-o xuicio
De Xan d'o Saco tamén
Que se lle vendéu por cen
Pesetas y-on sacraficio
Fai d'il, y-a multa d'o Alcalde
Y-as hirencias y-outras cousas
Han de saír coma lousas
Y-hei dar diários de balde
Cando o poña.

O CACIQUE

¡Asús, rediós!
¿N-abondou a este demoño
Esfañado e mal retoño
Desubrinos as sisiós?
Non, qu'hei charlicar o dito
Pra que vayan ver os ferros
Qu'elí non se fan a berros
Nin se vai tocando o pito
¿Ay logo queres lovarme
A carcel?

MARCOS

Son os seus feitos
Xustos, contantes e dreitos
Porque acaba de roubarme.

(Lovantas'o cacique, enfiándose pra Marcos)

ESCENA XXIV

OS XA DITOS E DOUS HOMES

(Vense vir po-la rúa ou camiño dous homes cara a porta d'o autamento, y-escoitan)

O CACIQUE

Heite de matar ladrón
Que senón xa sei qu'has ser
A causa de me tragner
Pro meu lombo a pirdición.

(Chega cabo Marcos e botall'as maus o pescozo. Albertiño érguese pr'axudarll'o seu pai)

Marcos eiquí non pos marcos
Afógote se non calas
Logo falas ou non falas
Mira ben qu'estás n-os charcos...

(Marcos c-un repuxón arrebola contr'amesa O cacique, y-o fillo bota a correr pol-a porta d'a esquerda e vai por unha gateña)

ESCENA XXV

OS DITOS
A NON SER ALBERTIÑO

MARCOS

Hei de contar a verdá.

(O cacique abre unha gaveta d'o queixón ou mesa e colle entramentras o revolve)

Pra libertar d'un tirano

O povo, se poido, est'ano.

O CACIQUE

Xa, Marcos, xa se verá.

(Apuntando)

Morre por lengoán axiña.

MARCOS

¡Asesino!!!

(Escapando)

O CACIQUE

(Desparando)

Toma, argalla.

MARCOS

(Cayendo)

¡Xesús, Santo Dios me valla!...

¡Ay querida mamaíña...!

ESCENA XXVI

OS DITOS
Y-O FILLO D'O CACIQUE

ALBERTIÑO

¡Ay, papái, sei que o matou
Foi él que quixo agarrar
Comingo e fizo saltar
O tiro que o atravesou
Axúdam'o a botar fora.

(Vanse a correr os homes de fora, dar parte)

ESCENA XXVII

OS CACIQUE,
O FILLO E MARCOS

O CACIQUE
Agarra.

(Collendo a Marcos)

O FILLO
Non poido.

O CACIQUE
(Abre a porta, mira e volve)
Axiña
¿Tes curazón de morriña
Ou? Acaba...
Ergue a ver ora.

(Albertiño agarra e tremba de medo, axuda a sacal-o, volves'a drento y-escapa pol-a porta da'squerda)

ESCENA XXVIII

OS CACIQUE,
E MARCOS

(O cacique pon o revolve n-a rúa cabo de Marcos, cerca d'o brazo e volves'a drento)

O CACIQUE

Agora lovoun-o o demo
Xa máis non escoitará
Y-a xusticia pensará
Que se matou... e... non temo
Pro non teño refuxeiro⁷⁰
Comingo, non sei que è
Non podo acougar, afé...
Matar un home... eu lixeiro
Fun de máis... ¡Ay quen pudera
Volverll'a vida!... O delito
Estame tocando o pito
E nin por nada o quixera
Pro non paro... ¿E s'escoitou
Alguén? Probiño de min
Qu'estoncias o pao e o fin
Meu... O demo me tentou
Pro ouvir naide o ouyéu
Nin naide n-a rúa achéi
Cando salín e miréi
Pois ninguén escoitar veu.

(Cala e pon as maus diant'a cara despoixas de se sentar, e ponse a pensar)

70. *Refuxeiro*: refuxio.

ESCENA XXIX

O CACIQUE, OS DOUS HOMES, O XUEZ, O SACRETEIRO
E DÚAS PAREXA DE GUARDIAS CIVÍS

(Marcos móvese o tempo de chegar cabo d'el esta xente pro non fala, y-o xuez pol-o fociño bótalle o cheiro d'unha botella, y-estoncias Marcos, érguese a medio corpo, e fala, como se verá. Os homes tran unha camilla)

O XUEZ
¿Quen te matou?

MARCOS
Don Alberte
O sacreteiro.

O XUEZ
¿E con qué?

MARCOS
C-un tiro, que ben se vé.

(Leva a mau a lado d'a dreita d'as costelas)

O XUEZ
¿Y-onde vai ese reberte?

MARCOS
Ehí n-a casa estará.

O XUEZ
¿Por que te matou?

MARCOS

Por vir
As trampas lle descubrir
Pro xa Dios ll'as cobrará
Y-os meus cartos m'arroubóu.

O XUEZ

¿Que cartos?

(Quédase sin fala)

O SACRETEIRO

Quedóu sin fala.

O XUEZ

Levantalo axiña, ala
Que redondo non quedóu
E lovalo o hespital
Con andar moi paseniño
Sin sacudir y-amodiño
Pra que lle non pase mal
E que o manciñen axiña
Os médecos, pois eu vou
De seguida.

(Vanse con él pro hespital)

ESCENA XXX

OS DITOS AGAS'OS DOS QUE LEVAN O MARCOS,
Y-O MARCOS MESMO

O CACIQUE
Agora estáu
Xa no allo unha miguiña.

(Falando co sacreteiro e os guardias)

O XUEZ
Vamos prender ese

OS GUARDIAS
Vamos.

(Petan a porta)

O CACIQUE
Quen vai.

O XUEZ
Abrir o xuez.

O CACIQUE
Dios me valla d'esta vez.

(Érguese y-abre a porta)
Pasen logo.

O XUEZ
Xa pasamos.

(O xuez os guardias)

Prender este home enseguida.

O CACIQUE

Pro señor non ficen nada.

O XUEZ

Prendelo e boca calada.

(Espósano, acadármalo)

O CACIQUE

¡Ay de Diós, na miña vida

Penséi de n-esto me ver

Siñor xuez.

O XUEZ

¡Chist! atado

Lovalo e iniconicado

N-o cárcel hay qu'e o poñer.

(Vanse dous guardias con él e quedan os máis)

ESCENA XXXI

O XUEZ, O SACRETEIRO E DOUS GUARDIAS

S'as gadoupas d'a ley n-acadarmaran
Os criminás xa non houbera vida
Que sempre foi a cousa mais quirida
E todos us os outros se mataran
Y-este cacique fer ha dir a audéncia
Metérselle n-a mau a un bon xurado
Y-alí non ll'ha valer ser revirado
Nin a sorna d'un home sin concéncia
A xustiza e virtù que ven d'o ceyo
E con ela non viven os caciques
Porque lles creba todol-os paliques
O mesmo que paveas de centeyo
A xusticia e máis goapa qu'as roseiras
Máis crara qu'os diamantes alumosos
Máis gustosa qu'os meles máis dulzosos
E máis pura qu'estrelas feiticeiras.

O CACIQUE
AUTO TERCEIRO
CASTIGO

PERSONAXES

O Presedente d'Audéncea
Dous maxistrados
Un señor fiscal
Un sacreteiro
Doce xurados e dous soprefaltas
Un porteiro
O cacique
O defensor
dous testigos
Dous péritos
Xente de for.

Sala ou cuarto dá Audencia porvincial con todos os seus trecolos ou aveños. N-o fronte ou seña o fondo están os maxistrados; no fronte de diante, frent'o d'atráis a mesa d'o sacreteiro; a dereita o defensor y-a esquerda o fescal; os xurados nos seus tallos polos lados com'e uso.

ESCENA I⁷¹

71. Non se conserva o manuscrito correspondente ao auto terceiro, polo que a obra conclúe aquí.

5. GLOSARIO

- PUPÁI!: vaia!
- AO LOR DE: en relación con
- ARGALLO: parte moi pequena de algo
- ARRETE: vaite
- ARUME: corpo de tamaño diminuto
- ATACAR A ALFORXA: comer moito
- ATERVAR: entender
- ATRAGAZADO: aproveitado
- AVENTAR: suxerir
- AVENZA: acordo, convenio
- AZOU: azougue, nome popular que se emprega para denominar o mercurio
- BANDOUPA: denominación despectiva para referirse a una barriga grande ou avultada. Bandougo, bandullo
- BEN DEITAR: grazas a
- BOGO: burato
- BOTAR A ALBARDA: tratar a alguén de parvo
- CADUBAR: preparar algo para encubrir unha trampa
- CHAPELEAR: falar de máis
- CHARLICAR: charlar, contar
- CHINCO: chingo, grolo
- CHIRLAR: falar
- COMO AS FAI MIÑA NAI, ASÍ AS COME MEU PAI: proverbio que indica a conformidade de alguén ante un feito concreto
- COMO UN VINTECATRO: con facilidade
- DE RELAIS: en diagonal
- DEIXAR O CABRITO: deixar o cabreo
- DEMENTES: esperanzas
- DESATERVAR: distraer, entreter
- DESLUADO: enfadado
- DÓDAME RAFA: contracción da expresión
- DÉAME O DEMO RAFA: baixo ningún concepto

- ENFERRUSCAR: pórse de mal humor, enfurruñar
- ENFOLAR: inxerir gran cantidade de comida
- ESBATUXARSE: alporizarse
- ESCURRISCADA: escapada
- ESTESO: estendido
- ESTRUNFAR: vencer
- FALANCIA: falacia, faladuría
- FOZÓN: nariz
- GALAXES: gorxa
- GATEÑA: fouce de mango longo para cortar as silvas
- GUICHE: home
- INCONICADO: encollido
- IR COMO UN PEGO: ir saciado despois de comer
- LARFAR: apoderarse de algo sen que se decaten os demais
- MAULÓN: aumentativo de maula, trampulleiro
- MORRIÑA: sono
- MOULAR: engulir con ansia
- NOITARENGA: noitébrega, ralo, paxaro nocturno
- OUSAR: atreverse a andar só de noite
- PATACOLIO: de pataco (aumentativo patacón), moeda
- PATÁN: inculto (castelán vulgar)
- PAVA: broma
- PAXEL: paxelo, apeza de roupa
- PERDER O MEDO: quecer
- REBERTE: rebelde
- REFUXEIRO: refuxio, amparo
- RUNFRAR: presumir
- SACUDIR A COTENA (a alguén): criticar
- SER A MAI DO AÑO: ser a solución a un problema
- TER OLLEIRA (a alguén): ter manía
- TRELO: asunto
- TRIGOSO: apresurado
- TRINCADO: discutido
- TURREAR: porfiar, teimar en algo
- XIBA: tunda, malleira grande
- XIZMA: cisma, teima

6. BIBLIOGRAFÍA

Fontes hemerográficas

- *A Nosa Terra. Boletín Decenal*, nº 87, 25/4/1919.
- *A Nosa Terra. Boletín Decenal*, nº 90, 25/5/1919.
- *Acción Social: revista órgano del Centro de Acción Social Católica* 102, 15/2/1923, páx. 144.
- *Acción Social: revista órgano del Centro de Acción Social Católica* 127, 1/3/1924, páx. 247.
- *Boletín Oficial del Estado*, 3 de outubro de 1940, páx. 4616. *Boletín Oficial del Estado*, 11 de novembro de 1941, páx. 4132. *Cuerpos de Somatenes Armados de la 8ª Región*, 08/7/1924.
- *El Correo de Galicia: Diario independiente de avisos y noticias*, 29/04/1904, páx. 2.
- *El Correo Gallego: diario político de la mañana*, 14/10/1904, páx. 2.
- *El Correo Gallego: decano de la prensa local*, 8/2/1905, páx. 1.
- *El diario de Pontevedra: Decano de la prensa de esta capital*, 26/11/1906, páx. 2.
- *El Norte de Galicia: diario político y de información*, 17/9/1903, páx. 2.
- *El Norte de Galicia*, 17/9/1903, páx. 2.
- *El Norte de Galicia: diario político y de información*, 29/07/1907.
- *El Norte de Galicia: diario político y de información*, 2304, 2/10/1908, páx. 2.
- *El Herald Gallego: órgano de las colectividades gallegas en el Plata*, 3/4/1927, páx. 3.
- *El Progreso. Diario popular*, 22/3/1923, páx. 2.
- *El Progreso. Diario popular*, Ano XXIV, 18/3/1931, páx. 1.
- *El Pueblo Gallego: diario de la mañana, al servicio de los intereses de Galicia*, 8/10/1933, páx. 12.
- *El Pueblo Gallego: diario de la mañana, al servicio de los intereses de Galicia*, 13/05/1936, páx. 13.
- *El Pueblo Gallego: diario de la mañana al servicio de los intereses de Galicia*, 17/3/1936, páx. 15.

- *El Regional. Diario de Lugo*, 18/07/1914.
- *El Tea: semanario independiente*, 7/5/1910.
- *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago. Decano de la prensa de Compostela*, 30/12/1904, páx. 1.
- *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago. Decano de la prensa de Compostela*, 18/02/1905, páx. 1.
- *Gaceta de Galicia. Diario de Santiago, Decano de la prensa de Compostela*, 227, 8/10/1907.
- *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago. Decano de la prensa de Compostela*, 23/07/1914.
- *La Voz de la Verdad. Diario católico y antiliberal*, 1681, 6/10/1915, páx. 1.
- *La Zarpa. Diario de los agrarios gallegos*, 24/4/1923.
- ROJO, Leopoldo (1909): “A D. Basilisa Rivas Morado”, *El Progreso*, 6/2/1909.
- _____ (1920): “La burla del decreto de Besada”, *El Progreso*, 2/12/1920.
- _____ (1934): “A Miña Vivenda”, *El Eco de Galicia*, marzo, páx. 10.
- _____ (1934): “La reforma de la justicia municipal”, *El Progreso*, 25/3/1934.
- _____ (1937): “A la memoria de D. Jesús Blanco Agras”, *Vallibria*, 382, 20/6/1937, páx. 2.
- *Vida Gallega*, 2, 14/2/1904.

Fontes bibliográficas

- ABUÍN GONZÁLEZ, Anxo e Euloxio RODRÍGUEZ RUIBAL (2000): “O teatro galego entre 1900 e 1936” en Anxo Tarrío Varela (coord.), *O século XX: a literatura anterior á Guerra Civil*, A Coruña: Hércules de Ediciones, páxs. 279-355.
- BERAMENDI, Justo (2007): *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*, Vigo: Xerais.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1981): *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo: Galaxia.
- CARRÉ ALDAO, Uxío (2006): *Memoria crítico-bibliográfica sobre el Teatro Regional Gallego*, Xoán López Viñas (ed.), A Coruña: Universidade da Coruña; Biblioteca-Arquivo Teatral “Francisco Pillado Mayor”.
- CARRÉ ALVARELLOS, Leandro (1931): “Apontamentos para a historia do teatro galego”, *Boletín da Real Academia Galega*, 235-240, páxs. 213-224.
- CASTRO GARCÍA, Silvana (ed.) (2005): *Documentos para a Historia do Teatro Galego (1919-1924)*, A Coruña: Universidade da Coruña; Biblioteca-Arquivo Teatral “Francisco Pillado Mayor”.

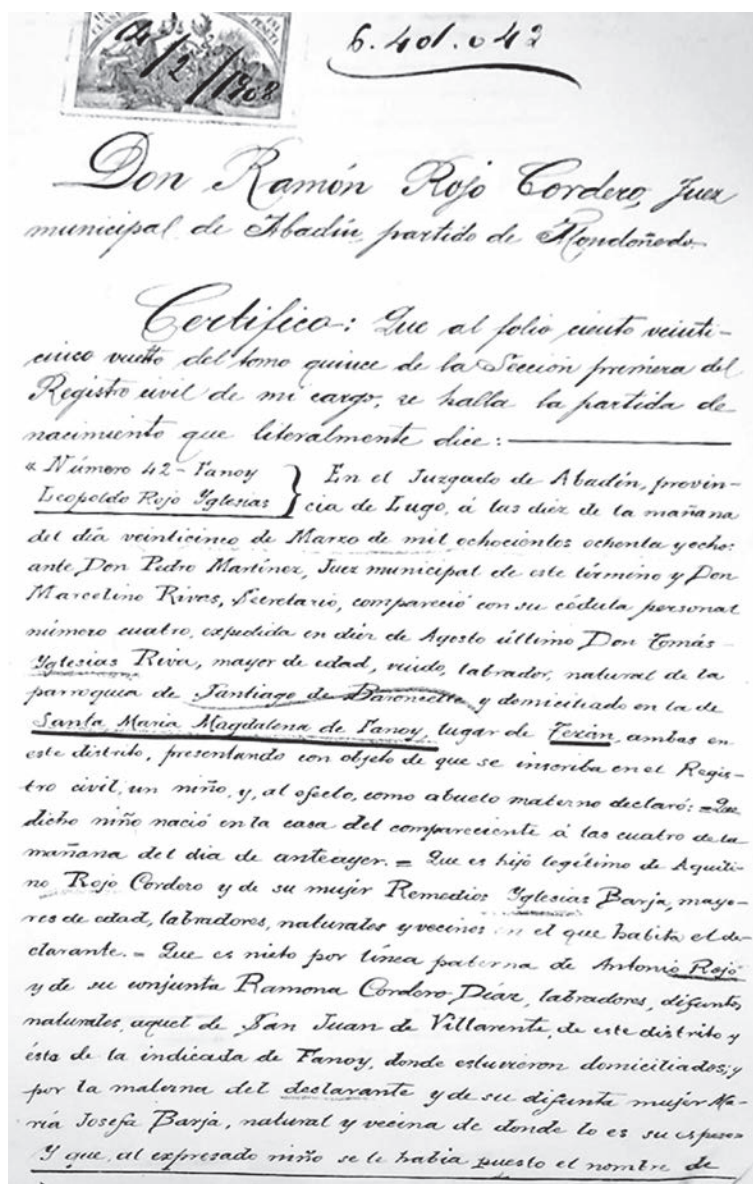
- DELGADO CORRAL, Concepción (2001): “O decaer do espírito galego nos terceiros Xogos Florais de Betanzos”, *Anuario Brigantino*, 24, páxs. 483-488.
- DEPUTACIÓN PROVINCIAL DE LUGO (2005): *Don Fino. Periódico quincenal*, Lugo: Deputación Provincial.
- FERNÁNDEZ, Alfredo [Nan de Allariz] (1904): *Recordos d’un vello gaiteiro: monólogo en verso gallego*, A Coruña: Imp. Ferrer.
- _____ (1907): *O zoqueiro de Vilaboa: boceto de zarzuela gallega n’un acto e tres cuadros*, A Coruña: Imp. Ferrer.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (2003): *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo: Xerais.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (1993): *Da montaña o corazón. (Producción literaria e lingua en Noriega Varela)*, Lugo: *El Progreso*, A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- _____ (1994): *Antonio Noriega Varela. Estudio e edición da Obra Completa*, II vols., Lugo: Servizo de Publicacións da Deputación Provincial.
- _____ (1998): *Gramática da lingua galega (vol. I) Fonética e Fonoloxía*, Vigo: A Nosa Terra.
- _____ (1998): *Gramática da lingua galega (vol. II) Morfosintaxe*, Vigo: A Nosa Terra.
- FREYRE, Xe (s.d.): “Pascual Veiga, a volta a Mondoñedo” en *Mondoñedo*. Dispoñible en liña: <http://www.mondonedo.net/content/view/661/132/lang,es/?/phpMyAdmin=dad55018621fed07b5208670b4eb10e9>, páx. 2. [Última consulta: 04/03/2018].
- GARCÍA DOURAL, Andrés (2018): “Un colaborador de la prensa mindoniense”, *Miscelánea mindoniense*, 25-10-2018. Dispoñible en liña: http://www.blogoteca.com/doural/?txtBus=Leopoldo+Rojo&cmdBuscar=Buscar&p_ag=0&aBuscar=1 [Última consulta: 18/1/2019].
- GARCÍA BARRIENTOS, José Luis (2003): *Cómo se comenta una obra de teatro*, Madrid: Síntesis.
- GOLPE, Salvador (1904): “Desde La Coruña. Despedida de Curros Enríquez. Banquete á Alfredo Vicenti. Teatro gallego «Mareiras»”, *Gaceta de Galicia: Diario de Santiago*, 25/10/1904, páx. 2.
- ÍNSUA, Emilio Xosé (2007): “O teatro galego desde a estrea de *A fonte do xuramento* ao fatídico 1936” en Manuel Vieites (coord.), *Cento vinte e cinco anos de teatro en galego. No aniversario da estrea de A fonte do xuramento. 1882-2007*, Santiago de Compostela/Vigo: Xunta de Galicia/Editorial Galaxia, páxs. 67-80.
- LENCE SANTAR, Eduardo: “La Cruz de Alfonso X el Sabio, con categoría de Encomienda, en Mondoñedo” en *As San Lucas*, 18/10/1951, páxs. 1-3.

- LOURENZO, Manuel e Pillado Mayor (1979): *O teatro galego*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- LUGRÍS FREIRE, Manuel (1903): *A ponte: drama en dous actos e en prosa, dividido en tres cuadros*, A Coruña: Tipografía la Constancia.
- MAYÁN FERNÁNDEZ, Francisco (1991): *Manoel Ledo Bermúdez “o Pallarego”: un dos meirantes amigos de Álvaro Cunqueiro*, Lugo: Deputación Provincial.
- MARÍN PAZ, Ramón (2011): “A variable morfolóxica *animais/ animaes/ animás/ animales/ animals* no galego contemporáneo”, *Revista Galega de Filoloxía*, 12, páxs. 73-113. Dispoñible en liña: http://illa.udc.es/rgf/pdf/RGF_12_enteiro.pdf. [Última consulta 13/2/2017].
- MÍGUEZ, Víctor (2015): *Los complementos con preposición en del gallego: una alternancia transitivo/oblicuo*. Trabajo de fin de mestrado. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. Dispoñible en liña: https://repositori.upf.edu/bitstream/handle/10230/24837/Miguez_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y. [Última consulta: 18/1/2019].
- PAZ GAGO, Xosé María (1994): “Tradición e folclore no teatro galego contemporáneo (A lenda da morte)”, *Boletín Galego de Literatura*, 11, páxs. 37-52.
- PENA, Xosé Ramón (2016): “«Os anos de prata» (III): O teatro” en *Historia da Literatura Galega III. De 1916 a 1936*, Vigo: Xerais, páxs. 451-487.
- POLÍN, Ricardo (2002): *Xosé Crecente Vega. Folla Bricia. Poesía galega completa*, [Santiago de Compostela] Xunta de Galicia: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- RABUNHAL, Henrique (1994): *Textos e contextos do teatro galego 1671-1936*, Santiago de Compostela: Laiovento.
- REGUEIRA, Xosé Luís (2003): “Lingua falada e estándar escrito: O galego desde o Rexurdimento á modificación ortográfica do 2003”, *Galicia desde Salamanca*, 4, páxs. 195-196.
- RIOBÓ SANLUÍS, Pedro Pablo (1999): *O teatro galego contemporáneo (1936-1996)*, A Coruña: Universidade da Coruña; Biblioteca-Arquivo Teatral “Francisco Pillado Mayor”.
- RODRÍGUEZ, Luciano (1994): *A poesía de Aquilino Iglesia Alvariño*, Lugo: Deputación Provincial.
- ROJO, Leopoldo (1991): “Rapsodia de un juglar” en *Manoel Ledo Bermúdez “o Pallarego”: un dos meirantes amigos de Álvaro Cunqueiro*, Lugo: Deputación Provincial, páxs. 157-159.
- SALINAS RODRÍGUEZ, Galo (1896): *Memoria acerca de la Dramática Gallega. Causas de su poco desarrollo e influencia que en el mismo puede ejercer el regionalismo*, A Coruña: Imprenta y Librería de Eugenio Carré.

- SOCIEDADE ANÓNIMA DE XESTIÓN DO PLAN XACOBEO (2006): *Guau... Guau!: periódico editado en Foz en 1906*, Santiago de Compostela: Sociedade Anónima de Xestión do Plan Xacobeo.
- SOUTO BLANCO, María Jesús (1998): *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada-A Coruña: Edicións do Castro.
- TATO FONTAÍÑA, Laura (1997): *Teatro galego (1915-1931)*, Santiago de Compostela: Laiovento.
- _____ (1999): *Historia do teatro galego (das orixes a 1936)*, Vigo: A Nosa Terra.
- _____ (2006): “Manuel Lugrís Freire no teatro galego” en *Boletín da Real Academia Galega*, 367, páxs. 105-120.
- _____ (2014): “A lingua na construción dun teatro nacional galego” en Carlos C. Biscainho Fernandes e Xosé Ramón Freixeiro Mato (eds.), *Lingua e teatro: X Xornadas sobre Lingua e Usos*, A Coruña: Servizo de Normalización Lingüística, Servizo de Publicacións.
- VIEITES, Manuel F. (2003): “As representacións da nación no teatro galego (A propósito de *Alén*, un texto inaugural de Xaime Quintanilla)” en *Madrygal*, 6, páxs. 125-134.
- VILLARES MOUTEIRA, Félix (2007): *Un alpendre de sombra e de luar. A escola literaria da diocese de Mondoñedo-Ferrol*, A Coruña: Biblos.

7. ANEXOS

7.1. Partida de bautismo de Leopoldo Rojo Iglesias

Leopoldo, cuando fue bautizado en la Iglesia parroquial del pueblo de su naturalera. = Fueron testigos presentes Francisco Carria, soltero y Ramón Rojo Cordón casado, mayores de edad, labradores y vecinos de Candia y Fanoy respectivamente. = Leída íntegramente esta acta por los que la han de suscribir, y hallándola conforme, se sella y firma, el Señor Juez, declarante y testigos, de que certifico. = Pedro Martinor = Tomás Iglesias = Francisco Carria = Ramón Rojo = Marcelino Rivas = » Rubricados

Y, para que conste, y á petición del interesado, expido la presente, que sello y firmo en Abadín á catorce de Febrero de mil novecientos ocho. =

Ramón Rojo

Legitimación

Yo Don Ricardo Álvarez Simón, Notario del Honorable Colegio del Territorio de la Coruña, Delegado de la Santa Dirección del mismo, y Archivero general de prot. de este Distrito, con residencia y vecindad en la misma, firman

En la ciudad de La Coruña, a los días de mes de 1908.

7.2. Título de bacharelato de Leopoldo Rojo Iglesias (1909)

Esta sección se remitirá al Excmo. Sr. Rector del Distrito para la expedición del Título.

Distrito Universitario de Santiago

INSTITUTO GENERAL Y TÉCNICO DE LUGO

CURSO DE 1908-1909. F.º Núm. 29

GRADO DE BACHILLER

Por cuanto D. Leopoldo Rojo Iglesias natural de San María Magdalena de Parí provincia de Lugo de 17 años de edad, fue acreditado en este Instituto de mi cargo haber hecho los estudios y verificado los ejercicios académicos que señalan las disposiciones vigentes para obtener el TÍTULO DE BACHILLER según consta en la certificación de la Secretaría que va a la vuelta, habiendo satisfecho además los derechos correspondientes para la expedición del Título;

El Director que suscribe ruega:

al Excmo. Sr. Rector del Distrito

se dignen mandar expedir el TÍTULO DE BACHILLER, a favor de D. Leopoldo Rojo Iglesias.

Lugo 13 de Noviembre de 1909.

El Director,

Valentín Ortobarría

UNIVERSIDAD DE SANTIAGO

RECTORADO

Exídase el TÍTULO que solicita el Sr. Director del Instituto de Lugo, a favor de D. Leopoldo Rojo

Robiel

Santiago 11 de Noviembre de 1909

El Rector,

Morales

Por orden del Ilmo. Sr. Rector se remite con esta fecha al Sr. Director del Instituto de Lugo el TÍTULO DE BACHILLER a que se refiere esta inscripción, firmado por el Ilmo. Sr. Rector de Sto. Tomás de Villanueva el día 11 de Noviembre de 1909

Robiel, Secretario general

Santiago 11 de Noviembre de 1909

El Secretario general,

Molin.

7.3. Expediente académico de Leopoldo Rojo Iglesias

Legajo 1277 Núm. 13

UNIVERSIDAD LITERARIA DE SANTIAGO Facultad de Derecho

Expediente personal del alumno D. Leopoldo Rojo Iglesias
 natural de Jacay provincia de Lugo que nació en
 de 1 de 1 formado con arreglo á la disposición 8.ª del art. 82 del
 reglamento general administrativo.

9-903-Parades

CURSOS	ASIGNATURAS	CALIFICACIÓN EN EL EXAMEN DE	
		Junio	Septiembre
Grado de Cr. en el Instituto de Lugo el 27 de Sept. de 1909. Sobrera Licent. Título jurista Unión el 11 de Oct. 1909.	<u>En esta Universidad</u>		
Junio 1910	Regencia Literaria	Suspensos	Aprobado
	Regencia Jurisprudencial	Suspensos	Aprobado
	Historia de España	"	Suspensos
	Dro. natural	"	"
	Dro. romano	"	"
Mayo 1911	Phil. d. b. y l.	Aprobado	
	Dro. natural	Suspensos	Suspensos
	Geometría	"	"
Sept. 1911	Dro. romano		Suspensos
Sept. 1912	Dro. natural		Aprobado
	Dro. romano		Aprobado
	Geometría		Aprobado
Sept. 1913	Phil. d. b. y l.		"
	Dro. romano		Suspensos
	Dro. político		Aprobado

CURSOS	ASIGNATURAS	CALIFICACIÓN EN EL EXAMEN DE	
		Junio	Septiembre
1914 a 1915 C ^o Abril	Historia genl. del Perú. Dro. canonico	"	Insuficiente
1915 a 1916 C ^o Abril	Historia genl. del Perú. Dro. canonico	"	Insuficiente No table
1916 a 1917 C ^o Abril	Historia general del Perú Derecho civil 1 ^o curso Derecho civil 2 ^o curso	"	"
1917 a 1918 C ^o Abril	Historia genl. del Perú Derecho civil 1 ^o curso Derecho civil 2 ^o curso	Aprobado "	Insuficiente
1918 a 1919 C ^o Abril	Derecho civil 1 ^o curso Derecho administrativo Derecho penal Derecho civil 2 ^o curso	"	"
1919 a 1920 C ^o Abril	Derecho civil 1 ^o curso Derecho administrativo Derecho penal Derecho civil 2 ^o curso	"	Aprobado Insuficiente
1920 a 1921 C ^o Abril	Derecho penal Derecho civil 2 ^o curso	"	Aprobado

7.4. "A D. Basilisa Rivas Morado" (1909)

A D.ª Basilisa Rivas Morado

fallecida en 28 de Enero último

Porque tu alma era bella y candorosa
A los cielos marchaste dulcemente.
Dejando en llanto triste, incontinente
A quien admira tu bondad preciosa.

No era el mundo la senda que animosa
Habías de seguir, siendo inocente,
En el cielo sublime y permanente,
Colmo de gloria santa y misteriosa

Por eso Dios, que alegre te veía
En este mundo en medio de mortales,
Te llamó, y, en los brazos de María,

Con los Santos y Santas celestiales,
Entonando una grata melodía.

Colocarte ha querido en sus umbrales.

LEOPOLDO ROJO DE LA IGLESIA.

Abadín, 2 Frebero de 1909.

7.5. "La burla del decreto de Besada" (1920)

mes de diciembre con un día propio de la
guía como de nieve, oscuridad, tarde corta y
luna.
Isco los ejercicios de la savena de la Con-
tor.
gido ninguna note nueva.
ares de distintos centros de enseñanza, que
rán en llegar los demás.
s lucha es el distrito de Mosforte constitua-
escansio.
sus clientes. Se hizo un reparto de tabaco
para todos. Los fumadores no ocultaron su
into.

DE LA GUARDIA CIVIL

EL NUEVO JEFE

Ha caído muy bien en la opinión el
nombramiento del teniente coronel de
la Guardia Civil D. José Aranguren, pa-
ra mandar la comandancia de Logroño.

Ya hace tiempo que se sabía que el
Sr. Aranguren aspiraba al puesto para
que le fuere nombrado, y que se veía muy
bien el propósito de dicho jefe.

El Sr. Aranguren es persona que
goza de gran prestigio en la Guardia
civil. Tiene como esta sociedad de se-
personas un gran entusiasmo por la
fraternal institución de los Exploradores
de Besada. Su hijo, de servicio es ex-
celente. Se le conoce y distingue en el
benévolo cuerpo a que pertenece
como persona de relevantes méritos.

No compaña que el actual jefe
de la Comandancia de la Guardia civil
en Logroño, se encuentre bien entre nos-
otros.

Crónica de sociedad

VIAJEROS.

Saló para Madrid el arquitecto don
B. Miguel Borrajo, que hasta ayer ejer-
ció el cargo de director de obras munici-
pales.

En la estación le despidieron muchas
amigos.

DE ABADIN

LA BURLA DEL DECRETO DE BESADA

En este municipio se recibió con ca-
racho el redactor decreto de 11 de septiem-
bre de 1918, y tanto así, que una serie
de personas se dedicaron a su estudio y
aplicación práctica. En su consecuencia
se constituyeron legalmente las comi-
siones de evaluación, quienes confecciona-
ron las valoraciones conforme al ar-
tículo 192, valiéndose de la jura parcial-
mente incesas.

Los elementos dominantes se valie-
ron del medio de no facilitar a la junta
general del repartimiento el caso a re-
partir, con lo que se paralizó el trabajo
de dicha junta; esto aparte de que el
Ayuntamiento no facilitó a las comi-
siones el padrón municipal correspondiente,

teniendo que valerse de sólo los ele-
mentos propios.

Mas he aquí que se presenta la con-
tencia electoral y los partidarios del
Sr. Lascano, convocan al Ayuntamiento
y unos cuantos individuos más en el día
de ayer, para confeccionar un «padrón
de consumos» al modo viejo, y para po-
der «el imponer cuotas arbitrarias a
los elementos opuestos, como de cos-
lumbre».

Esto, como es natural, es confundir
la política con los impuestos y quebran-
tar la ley, aunque no estarán los labrie-
gos dispuestos a tolerar tantos abusos
como y por esta razón y medio, se co-
meten.

Por eso, y por evitar colisiones, o
si acaso levantamientos populares de
transcendencia, llamamos la atención
sobre el caso a los Sres. Presidente del
Tribunal provincial de repartos y Dele-
gado de Hacienda en previsión de evi-
tación de los pretendidos abusos, y si
acaso, movimientos de rebelión popu-
lar, ordenando al Ayuntamiento que co-
munique a junta general el caso a re-
partir, y se abstenga de la confección de
repartimiento alguno de otra forma que
no sea la del decreto de 11 de septiembre
de 1918, indistintamente en ejercicio
legal este año, según R. O. de 18 de
marzo de 1920 y regla 4.ª de la carta-
circular del señor director general de
Propiedades e Impuestos, fecha 30 de
abril de 1919.

Por lo expuesto y por ser el Ayun-
tamiento de Abadín el solo culpable de
la demora en la confección, pedimos en
la prensa demanda de justicia.

Amos del cumplimiento de la ley,
los individuos de la junta general de
Abadín, no están dispuestos a ser su-
plantados por un Ayuntamiento que
quiere usurpar el derecho ajeno, tapan-
dose con el velo de la demora por ellos
engendrada.

Y para conseguir el cumplimiento de
la ley, llegaremos a todas las esferas
del poder público si fuese necesario.

Abadín, 30-XI-20.

LEOPOLDO ROJO,
Vocal de la junta general.

NECROLOGIA

Víctima de penosa y prolongada do-
lencia, falleció ayer en esta ciudad, la
respetable Srta. D.ª Eleas. Otro Pi-
llado, causando este fallecimiento ho-
da pena entre las relaciones con que co-
ntaba la finada y cuenta su apreciable
familia.

Enviarnos a ésta la expresión de
nuestro pésame más sentido, muy parti-
cularmente a nuestro distinguido amigo
el rico propietario de Paz y exdiputado
provincial D. Eliseo Martínez.

(Que el Señor haya recogido en su
sano el alma de la finada con fruto).

Vinos legítimos superiores
A 65 céntimos litro
SAN ROQUE :: NÚM. 5

7.6. Fragmentos d'O cacique (1923?)

O Cacique.

Auto primeiro.

Escândalo.

Personaxes:

O cacique D. Alberto
Comedor, sacretero.

O fillo d'o cacique, ou
seu Albertiño Comedor
Herdeiro, esquireito.

Xan Calado, conxeral.

Peruxo d'a Casa, ir

illungos d'a Pucha, ir

Xacinto d'o Bordelo, ir

Nelos Queimado Tiedoro, ir.

Farruco d'o Uledo, ir.

Freilán Uata-dreitos, ir.

Pepe Fimón, sindio

Xeneroso d'o seu Povo, o Alcalde.

Milehor d'o Correo, porteiro.

Un probe d'as portas y o periodista Mar-
cos Pagador. - Douz denonciados.

Cuarto d'as ruínas d'o Anticamento de Borregos, provincia d'a Burriamea. O cuarto ten dúas mesas, taller e tallas, papéis, padris d'o comercio, de cédulas y outras cousas que s'atiran n'estes sitios. As mesas están no fondo do remate fruit'a fronte d'o qu'olla, y o cacique cara xente. A dreita d'a parede d'este cuarto, hay un celeiro (vestibulo) e n-el, un tallo de pedra pra se sentar quau chega. Preto d'est'areito hay a porta d'a

Pepe O probe, e mune mirades
 Na g-alua que dreito tedes
 Deivame de coutos, vaya
 Paralo ben
 Elmarcor Adios logo (vaine)
 Nelos Com inte medo n-afogo (filhos acanua a cabana)
 Pepe ¡Ay probe d'el que se caya!

Escena XI.

Os da IX, agasa Pepe Finnón e Nelos
Lucimado

(Pela porta d'a esquerda se ven vir o fillo d'o cacique
 Albertiño q. o porteiro d'elohor, os reinos este a chegar con
 ela d'Albertiño d'ac oiros: a mra d'el de ter quise a paralar)

Albertiño ¡Arrete d'ehi a xente!
 O cacique ¡Friedade! (d'apoiar o d'o medio d'o marto reinos)
 O porteiro Pr'ond' hu d'ir?
 O cacique Ehi pro medio.. non ruzir
 Moito con ela (Ponema ben)...
 ¡Está quente
 O caldo, Albertiño?
 Está
 Poi ideros e buscade
 bu que comer, acabade
 Que todo estará acola
 Albertiño ¿Onde?
 O cacique Na coitiña, ho (transir o filo q. o porteiro
 pro a mra... bermu e que mra, oledes d'a mra...)

O Cacique.
Auto segundo
Delitos.

Personaxes:

Alberte Comedor (cacique)	Gorgorio d'o Carto
Rau d'o Laro	Antón Boca-avento
Mareo Pagador	Pepe Payolo
3 Presidentes d'as me-	Andrés d'o Auaño
sas aleutorais	Farruco d' Ervellón
6 Accusados d'as mesmas	Pepe Firmin
Albertiño, fillo d'o cacique	Dois homes e un pinche
O Alcalde E. d'o Povo	O xuez e o letrado
Rau Putrino	4 Guardias civís

O encueiro amañado coma n-o principio d'o auto-
primeiro, y-o cacique sentado de cu n-unha illa oca-
rón da mesa. y-está carón prá reute remexendo no pa-
drón d'o consumo. Na súa ha d'haber un recuncho prá fa-
cultar illares.

Escena I.

O cacique.

O cacique Eu teño a chave d'o rayo-
Na man, emais d'as centellas
E nona solto, abofellas

O Cacique.

Auto terceiro

Castigo.

Personaxes:

O Presidente d'Audienca	Um porteiro
Dous illustrados	O cacique
Um senhor fiscal	O defensor
Um sacretero	Dous testigos
Dous xurados e dous	Dous prisioneiros
soprefaltas	Reute de fora.

Sala ou cuarto d'a Audencia provincial con todos os seus frechos ou afeños. No fronte ou reúa o fondo están os maxistrados; no fronte de diante, frento detrás a mesa d'o sacretero; a dereita o defensor y a esquerda o fiscal; os xurados nos seus tallos pollos lados com'e uso.

Escena I.

7.7. “A miña vivenda” (*El Progreso*, 1933. *El Eco de Galicia*, 1934)

A miña vivenda

Lema: N-a Montaña:

*Poesía mencionada en el
concurso literario organi-
zado por la Asociación de
la Prensa.*

N-o corutiño d'a serra
deixóume miña maíña
unha pequena casaíña,
lonxe d'a farsa e d'a guerra:
está n-o mellor d'a terra,
entre penedos xigantes,
con inilós regurgillantes
e con queiroguentas froes,
ca'andras e reiseñores
e mil páxaros cantantes.

N-a casa teño anduriñas,
y-a noite, n-as lumieiras,
as estrelas feiticeiras
qu'aluman como santiñas;
tamén teño as abelliñas,
que fan, pra Nosa Señora,
cera, que l'hei dar, cad'hora
que se li'apague unha vela,
porqu'é d'o ceyo unha estrela
que todo santiño adora.

Salúdam'o sol primeiro
que os poderosos d'a terra,
alento ó ceime d'a serra,
e recreám'en xaneiro,
branca neve, y-o luceiro
tamén me ven sa'udar;
desd'a porta vex'o mar,
aldeas, corgas e vales:
canto teñen os mortales,
desd'aquí, se pod'oílar...

Non m'importa que vivir
teña, con pan de centeyo,
se vivo cerca d'o ceyo
e pra él hei de subir;
s'en paz aquí poido rir
y-amor poido desfrutar,
n-un siixeliño fogar,
cheo de santo cariño:
¡máis qu'o d'un rey!, que o ceño,
por sorte, me quixo dar...

Por unha corona d'ouro
non troco a miña caseta,
qu'está d'o mundo n-a meta,
sendo, pra min un tesouro;
y-unque teño'o color mouro,
ten branca paz escondida;
ten a alegría d'a vida,
contento d'o meu deseyo,
e, desd'éla, hei d'ir o ceyo
vivir c'a Virxen querída.

LEOPOLDO ROJO IGLESIAS.

A Miña Vivenda

Lema: N-a Montaña.

*Poesía mencionada en el
concurso literario organiza-
do por la Asociación de la
Prensa de Lugo.*

N-o corutiño d'a serra
deixóume miña maiña
unha pequena casina,
lonxe d'a farsa e d'a guerra:
está n-o millor d'a terra,
entre penedos xigantes,
con inllós regurgullantes
e con queiroguentas froves,
calandras e reisñores
e mil páxaros cantantes.

N-a casa teño auduriñas,
y-a noite, n-as lumeiras,
as estrelas feitiçoiras
qu'riuman como santiñas;
tamén teño as abelliñas,
que fan, pra Nosa Señora,
cera, que ll'hei dar, cad'hora
que se ll'apague unha vela,
perqu' é d'o ceyo unha estrela
que todo santiño adora...

Salúdám'o sol primeiro
que os poderosos d'a terra,
sento o ceño d'a serra,
e recreám'en xabeiro,
branca neve, y-o luceiro
tamén me ven saludar;
desd'a porta vexo mar,
aldeas, corgas e vales:
canto teñen os mortales.
desd'aquí, se pod' ollar...

Non m'importa que vivir
teña, con pan de centeyo.
se vivo cerca d'o ceyo
e pra él hei de subir;
s'en paz aquí poido rir
y amor poido desfrutar,
n-un sinxeliño fogar,
cheo de santo cariño:
¡máis qu' o d'un rey! que o ceño,
por sorte, me quixo dar...

Por unha corona d'ouro
non troco a miña caseta,
qu'está d'o mundo n-a meta,
sendo, pra min un tesouro;
y-unque teñ'o color mouro,
ten branca paz escondida:
ten a alegría d'a vida,
contento d'o meu deseyo,
e, desd'ela, hei d'ir o ceyo
vivir c'a Virxen querida.

Leopoldo Rojo Iglesias.

L
I
R
I
C
A

G
A
L
L
E
G
A

7.8. "La reforma de la justicia municipal" (1934)

La reforma de la justicia municipal

Entraña un problema y una necesidad la reforma de la justicia municipal, y a su resolución parece que va el Gobierno. ¿Habrá verdadera justicia municipal?

El tiempo se encargará de demostrarlo.

El sistema de terna para provisión de los cargos no responde a la mente del legislador de 1907, pues, al menos en Galicia, las ternas se preparaban por el cacique, que, disponiendo de los informes del alcalde, del juez y muchas veces del párroco, con más la recomendación del diputado, conseguía nombrar a un incondicional, y generalmente analfabeto jurídico en los distritos rurales, pues es justo descontar de tal preparado a los urbanos.

Si algún ciudadano solicitaba el cargo, aunque fuese con título y perfecto derecho, se formulaban contra él las más enérgicas e injustas reclamaciones, y los informes más depravados, que, a la sombra del carácter secreto e inquisitivo que los caracterizaba, una vez que ni siquiera se dejaban impugnar con pruebas, solo se podían ver ante la Audiencia, triunfaban en su impunidad.

¿Qué iniquidad más contraria al derecho natural puede existir que una acusación oculta, contra la cual no quedaba defensa?

Si Maura conociera el caciquismo, no se le hubiera ocurrido la reserva de los informes. Fue más atinado en el establecimiento de los adjuntos, que eran una verdadera cortapisa al absolutismo del juez, si bien modelados muchas veces en el molde del caciquil.

La disposición de Fernando de los Ríos, aunque agudamente pensada en el fondo, y quizás inspirada en la costumbre salmantina de elegir profesores por sufragio de alumnos, más bien que originaria del programa socialista, dividía la forma de provisión en dos grupos, no habiendo razón a pasar por distinto tinte a las personas que debían desempeñar esencialmente unas mismas funciones.

La provisión por sufragio dió un resultado inmediatamente

desesperante, pues que los sufragistas del juez quedaban convertidos en sus amigos, y, al contrario, los votantes opuestos, en enemigos.

Consecuencia inevitable de la elección fué que se nombraron jueces de grupo político pertenecientes a las mayorías, pues el decreto del Sr. de los Ríos fué tan poco premeditado, que no estableció precepto alguno a favor de las minorías, ni siquiera concedió derecho de intervención lo que facilitó la labor caciquil y su triunfo completo.

Ahora resucita el Gobierno, en su proyecto, el arcaico sistema de terna, que, poco más o menos, tiene los mismos inconvenientes, y sólo lleva la inconveniencia del criterio del juez de partido; pero éste, ¿tiene verdaderos medios de cerciorarse del arraigo y capacidad de los solicitantes a quienes no conoce? Sencillamente, no.

Y, entonces, no siendo buenos los sistemas de terna y elección, ¿qué forma debe establecerse?

A nuestro juicio la contestación es sencilla: todo cargo judicial debe de proveerse por oposición. El de juez municipal debía de adjudicarse al solicitante que demostrase estar más apto para su desempeño, ante un tribunal del Juez de primera instancia del partido, del Decano de Abogados y del Registrador del mismo, o tribunal análogo. Además podía exigirse fianza de su actuación.

En los distritos rurales, mientras no haya abogados para su provisión o no opositen los jueces, éstos estarán entregados en manos del cacique o de un abogado que dicte las resoluciones muchas veces después de haber leído el pleito; y la función judicial subjetiva será un mito, y podrá seguirse cantando en los distritos rurales, sin miedo de que sea una fantasía poética, la célebre cuarteta:

Camino en que quepan dos,
verdad real y justicia
no se encuentran en Galicia
aunque los pidan por Dios...

Leopoldo Rojo

Abadín, marzo 1934.

7.9. “A la memoria de D. Jesús Blanco Agras”(1937)

A la memoria de D. Jesús Blanco Agras

Murió el justo. Los ángeles azules
Recogieron su alma allá en los cielos,
Donde goza la bienaventurada
Visión de lo infinito, deliciosa,
Con Dios, en dicha plena y perdurable...
El cielo abrió sus puertas, y la tierra
Lloró la muerte del extinto amado.
Con su lengua de bronce, las campanas,
A la oración llamaron fervorosa,
Que meditaba el corazón doliente.
Que la boca expresaba entre suspiros..
El llanto, de los ojos de los buenos
Las perlas arrancó de la ternura.
La ciencia, la bondad y la justicia,
La caridad y las demás virtudes,
También lloraron a su amante hijo,
Que, sobre los eternos luminares,
Goza del justo la mansión eterna.
¡Mindonia, no tendrás hijo más bueno!..
¡Salve, sagrada tierra en que reposa,
Y salve, su memoria, siempre salve!

Leopoldo ROJO

Abadín, 13-VI-37.

7.10. “Rapsodia de un juglar” (?)

RAPSODIA DE UN JUGLAR.

Ando toda a triste vida
dotrás da muller que adoro,
pro éla marchóu fuxida

Corazón triste,

fiel alma pía,

ísal algún día

dó tou delor!

pois dicha onteira

n'atoparás

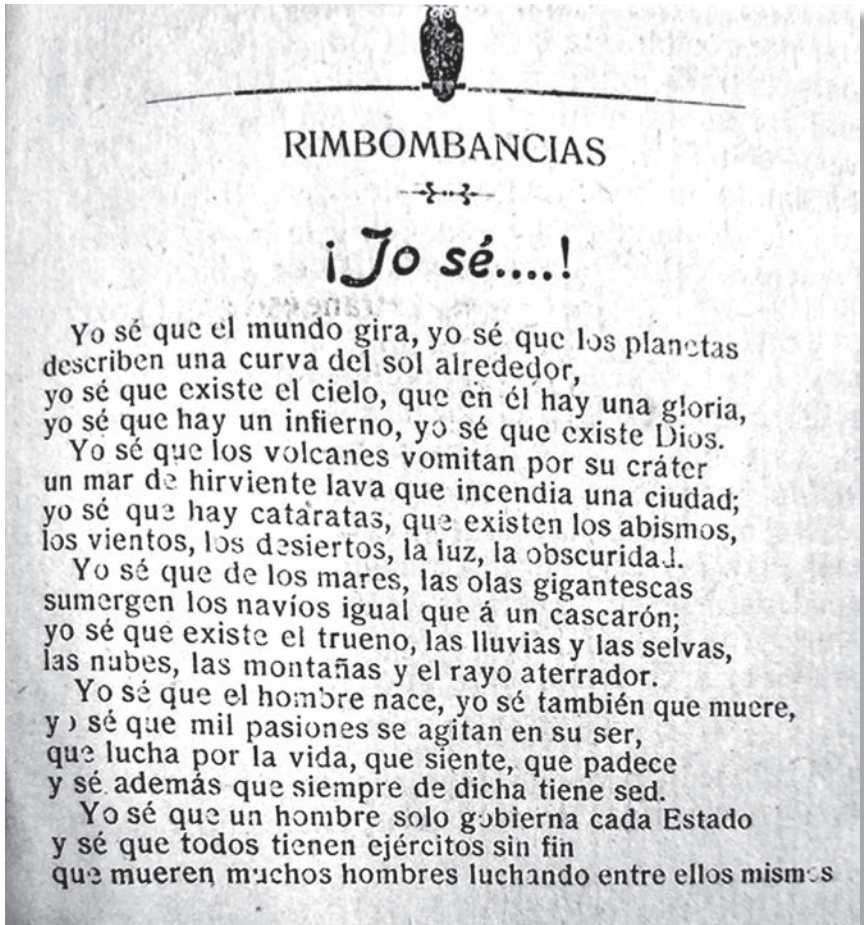
se non te vas

d'as maus d'Amor....

Leopoldo Rojo

7.11. Poemas atribuidos a Leopoldo Rojo en *Guau... Guau!* (1906)

—3—

y sé que es la justicia palabra baladí.

Que existen sé, los ríos, relámpagos, centellas,
las piedras y las nieves que existen se también;
que existen las cavernas, que existe el infinito...
que en este mundo imbecil grandeza es pequeñez.

Y se que es la existencia más corta que mi vista:
que impera la mentira con un descaro atroz:
yo sé que somos *nada*, que *nada* nos rodea,
que reina en todo el mundo tremenda confusión,

Yo sé de una morena radiante de hermosura,
de grandes ojos negros, de labios de coral.
que tiene al que esto escribe pidiendo un manicomio,
igual que los mendigos pedir pueden el pan.

Y sé que Don Camilo dirá que éstas endechas
están muy mal escritas, que falta inspiración;
mas ¡ay! por mi desdicha, con el calor que reina,
¡ayer por la mañana mi lira se fundió!...

Leopoldini

Ribadeo 23 Julio-906

De colaboración

Una gloria de la goma

Soy el chico de dinero
de más gracia y más salero:
el más fino y elegante
y además, el más galante
que existe en el mundo entero.

Que venció en mil desafíos;
soy famoso espadachín,
soy joven de muchos bríos
y mis juergas y amoríos
jamás han tenido fin.

Político sin rival,
de un talento sin igual,
filósofo tan profundo,
que he logrado ya en el mundo
de mi gloria el pedestal.

Soy ciclista de primera,
soy músico y gran actor,
y además, en mí, cualquiera
descubre *¡pues bueno fuera!*...
subrayo el ripio lector.

Con frecuencia me remonto,
en un Pegaso que monto,
a una altura cosal
y al llegar pienso formal
¿a qué vengo? ¡a hacer el tonto!

Poeta de grandes vuelos,
de fecunda inspiración,
de ardiente imaginación...
que al descender de los cielos
me hago un tremendo chichón.

La trompeta de mi fama
retumba de polo a polo,
la generación me aclama
y delirante me llama
«protegido del dios Bolo.»

Es un Adonis mi físico,
tengo una gruesa nariz
y aun hay alguno que *diz*
que tengo cara de tísico
con ribetes de infeliz.

Pero creo que no hay tal
y es que envidian mi talento;
la verdad, soy un portento;
esto es hablando formal,
como lo digo lo siento.

En conquistas hay que ver
mi especial modo de ser,
ataco siempre sin miedo;
que a la constancia y denuedo
rinde culto la mujer.

Y aquí termino lector
retrato tan seductor
de una gloria de la goma.
Si te disgusta... es en broma;
si te ha gustado... ¡mejor!

Leopoldini

7.12. Poemas atribuidos a Leopoldo Rojo en *Don Fino* (1921)

Amarillo sí Amarillo no

En el valle que baña el río Oro, existe una Sociedad de labradores que algunos lazcanistas titulan roja. En esa entidad, figuran como protectores, los más importantes terratenientes del Valle de Oro. Estos buenos señores, no han tenido inconveniente en prometer a los *rojos*, a cambio del voto, poco menos que la cesión de sus tierras, fertilizadas con el sudor de los labriegos siempre humillados y explotados por sus amos, sir que jamás se les moviese el corazón ante la ingratitud de tan duro trabajo, ni ante la ignorancia y miseria a que están sometidos. Estos pobres trabajadores, cayeron en la candidez de creer que los lobos vestidos de piel de oveja, podrían ser los defensores y guardadores del rebaño, pero ¡oh decepción! apenas pasaron las elecciones de diputados a Cortes ya empezaron a descubrir el pelo del carnívoro que tenían oculto... y ¡a Dios esperanzas e ilusiones! ¡A Dios palabra de tacaño!.....

Ahora veremos como se las entienden los engañados, con los directores de la orquesta electorera; a ver, que resulta del pandemónium, amañado por los Fernández Mato, Pardeiro, Pérez Mon, Canel y otros... *altruistas* por el estilo; a ver, como los borregos *rojos* se las arreglan, para cobrar la factura de las promesas hechas, sin testigos ni firma.

¿Timo electoral? Acaso sea así, como es timo lo de Sociedad roja, que los amarillos ciervistas le han aplicado, pro domo sua. ¿Sociedad roja y en el Valle de Oro? ¡No me *jaga* usted reir D. Antonio! ¡Si en ese valle no entienden de colores! conocen el amarillo, porque es el color que siempre usaron; ¿pero, de colores societarios? ni pizca.

Son muy inteligentes en otra clase de sociedades, como la conyugal, pero en lo que se refiere a reivindicación de los desheredados..... ¡taday provez!

Herculiano Rojo

DON FINO

PERIODICO SEMANAL

AÑO I	PRECIOS SUSCRIPCION Mondobedo 40 cts. mes Fuera 50 id. id. Número suelto 10 id. id.	Mondobedo 14 de mayo de 1921	Toda la correspondencia al Director: S. Lázaro.—Mondobedo	NUM. 17
-------	---	------------------------------	---	---------

Intento de interviú, con el Sr. Parieiro

No voy a decir donde, ni como; ni si fué en lujosa estancia o en modesto gabinete; ni me haré lenguas de la amabilidad y cortesía del entrevistado. Todos los elogios que acostumbran a usar los periodistas, consagrados, como introducción en sus reales o fingidas conversaciones, creo están de más.

Preguntamos, después de saludarnos con fuerte apretón de manos:

—Al fin en la oposición, amigo Parieiro?

—Sí, en la tranquilidad de mi hogar donde como siempre me tiene a su disposición.

—¿O no hago como el alcalde de Mondobedo que se pega a la poltrona de la alcaldía como el pulpo a la peña. Sé darme cuenta de la situación, y entiendo de manera muy distinta la defensa de los intereses del pueblo. Por encima de todas las conveniencias *camarillicas*, soy democrata y como tal me he conducido durante los cinco años que desempeñé la alcaldía de Ferreira del Valle de Oro.

—¿Sí, una intriga urdida por ciertos advenedizos, que quieren ir de prisa a la conquista de organismos administrativos, para gritar y hacer valer su *papel* político y cotizarlo. Pero que tengan cuidado en su veloz carrera, y no se vayan a estrellar en su propia impotencia político-administrativa. Es muy cómodo y fácil berrar ante un grupo de parciales, pero cuando se tiene que administrar intereses que son de todos, y a todos interesa... Además me conviene estar por ahora en la reserva activa, no en la pasiva, como dice DON FINO, para observar con toda tranquilidad, los vaivenes de la política del distrito. Yo hago una retirada que creo a tiempo.

—¿Entonces?

—Usted me conoce bien. Nuestra

amistad es sincera, y en cuanto a ideales, ya sabe que estamos perfectamente identificados. Eso del *ciervismo*, fué un sarampión del que se está curando el distrito. Si yo tomé parte para darle aparente vida, será de los primeros en hacerle el entierro. Me contagiaron el virus *ciervista*, y con gran dolor lo soporté hasta ahora. Mis compromisos personales que tuve la debilidad de atender, están descartados, y en las próximas elecciones, obraré conforme a mis sentimientos democráticos.

—Circuló el rumor, amigo D. Ricardo, de que V. había sido amenazado, si no dimitía su cargo de *alcalde*. ¿Es verdad?

—La verdad, fué la conjura *patrocinada* por... Fernández y compañeros *societarios*, y el pretexto, el reparto de consumos, contra el que no han tenido formal protesta en que fundarse; pero yo aproveché gustoso la ocasión para dimitir. Cuando una parte de la opinión se revela contra el que ejerce un cargo electivo, popular, entiendo que debe dejarse como lo hice. El tiempo—estoy seguro de ello—me hará justicia reconociendo mis buenos deseos, perdonándome equivocaciones que seguramente habré tenido. Entonces tendré el honor de dirigirme a ese pueblo sencillo pero equivocado, en comicio público con mi palabra torpe, pero sincera, señalando y acusando a los autores de la burda emboscada *fraguada* para desacreditarme.

—¿Entonces?

No puedo ser más explícito amigo mío. Por ahora debo estar callado; me conviene. Si hablase, lo achacarían a un despocho mal disimulado. No quiero dar pretexto a los adversarios, para que edifiquen un endeble pedestal de cartón, a costa de mi persona. Pronto llegará el momento de hablar claro y alto. Lo que le dije en el terreno particular, es pálido ante lo que diré en tiempo oportuno. Deje que se disipe algo más la bruma política. Hablaré... hablaré...

Declinaba la tarde del mismo mes

de mayo. Ramilletes bellísimos y de fragancia embriagadora, desfilaban por las calles de los dominios de D. Cambrillón, en formas humanas. Sus ojos, mezcla de piadosos y picarescos, se enfrentaban con los del reportero, haciéndole el efecto de una corriente eléctrica. El ex-alcalde lo observa, me mira, me pregunta ¿a que van tan bellas mujeres?

—A las Flores de Mariz—le contesto—. Me aprieta efusivamente las manos y se va.

Herculiano Rojo

Palabra que no se puede cumplir

En nuestro número anterior, dimos palabra de decir a nuestros lectores el nombre del *filántropo* que tan *desinteresadamente* ha vendido el trigo, centeno y maíz, a menos de 150 pesetas el *ferrado*, y hoy tenemos que arrepentirnos de haber dado tal palabra, por lo siguiente. El tal *filántropo* pertenece a la *casta* de los caciques, por lo que, si decimos su nombre, pueden creer o fingir sus congéneres que pretendemos adularle para que venga a nuestro campo; por otra parte, pueden también nuestros *finiscomos* amigos creer lo que aquellos digan, es decir: que en efecto adulamos; cosa que, a decir verdad, no nos gusta. Así pues; para evitar toda clase de murmuraciones, estuvimos ideando el medio de salir del apuro y lo hemos hallado, fundados en el siguiente razonamiento: el registrador de la Propiedad, es imparcial en asuntos políticos; en especial con referencia al término, y, según nos informan (no lo aseguramos) conoce al *filántropo* en cuestión, pues bien, los lectores de DON FINO, que tengan interés en saber el nombre del *caritativo* vendedor de cereales para iniciar la suscripción, con el fin de elevarle la estatua de mármol rubio, muy rubio; que se lo pregunten, y él, con esa franqueza, humildad, *educación* y falta de engrandecimiento que lo caracterizan se lo dirá si lo sabe.

ÍNDICE

PALABRAS LIMIARES	7
1. PERFIL BIO-BIBLIOGRÁFICO	11
2. <i>O CACIQUE</i>	25
2.1. O teatro galego anterior a <i>O cacique</i>	27
2.2. Análise literaria	42
2.2.1. Estrutura dramática e asunto da obra	43
2.2.2. Espazo e tempo escénicos	43
2.2.3. Personaxes	45
2.2.4. Estilo	50
2.2.5. Público e ideoloxía	51
2.3. Análise lingüística	54
2.3.1. Nivel ortográfico	54
a) Sistema gráfico	54
b) Acentuación gráfica	55
c) Apóstrofo	57
d) Guión	57
2.3.2. Nivel fonético-fonolóxico	58
a) Vocalismo	58
b) Consonantismo	58
2.3.3. Nivel morfosintáctico	59
a) Substantivo	59
b) Adxectivo	59

c) Artigo	59
d) Pronome persoal	60
e) Outros pronomes.....	60
f) Verbo	60
g) Algunhas particularidades sobre o adverbio, a preposición e a conxunción	62
2.3.4. Nivel sintáctico	64
2.3.5. Nivel léxico	64
3. A PRESENTE EDICIÓN	65
4. <i>O CACIQUE</i>	69
5. GLOSARIO	231
6. BIBLIOGRAFÍA	235
7. ANEXOS.....	243
7.1. Partida de bautismo de Leopoldo Rojo Iglesias	245
7.2. Título de bacharelato de Leopoldo Rojo Iglesias (1909).....	247
7.3. Expediente académico de Leopoldo Rojo Iglesias	248
7.4. “A D. Basilisa Rivas Morado” (1909).....	250
7.5. “La burla del decreto de Besada” (1920).....	251
7.6. Fragmentos d’ <i>O cacique</i> (1923?).....	252
7.7. “A miña vivenda” (<i>El Progreso</i> , 1933. <i>El Eco de Galicia</i> , 1934).....	256
7.8. “La reforma de la justicia municipal” (1934)	258
7.9. “A la memoria de D. Jesús Blanco Agras” (1937)	259
7.10. “Rapsodia de un juglar” (?)	260
7.11. Poemas atribuídos a Leopoldo Rojo en <i>Guau... Guau!</i> (1906)	261
7.12. Poemas atribuídos a Leopoldo Rojo en <i>Don Fino</i> (1921)	264

XUNTA
DE GALICIA